

Danskernes Historie Online

Danske Slægtsforskeres Bibliotek

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt Danskernes Historie Online - Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskeres Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

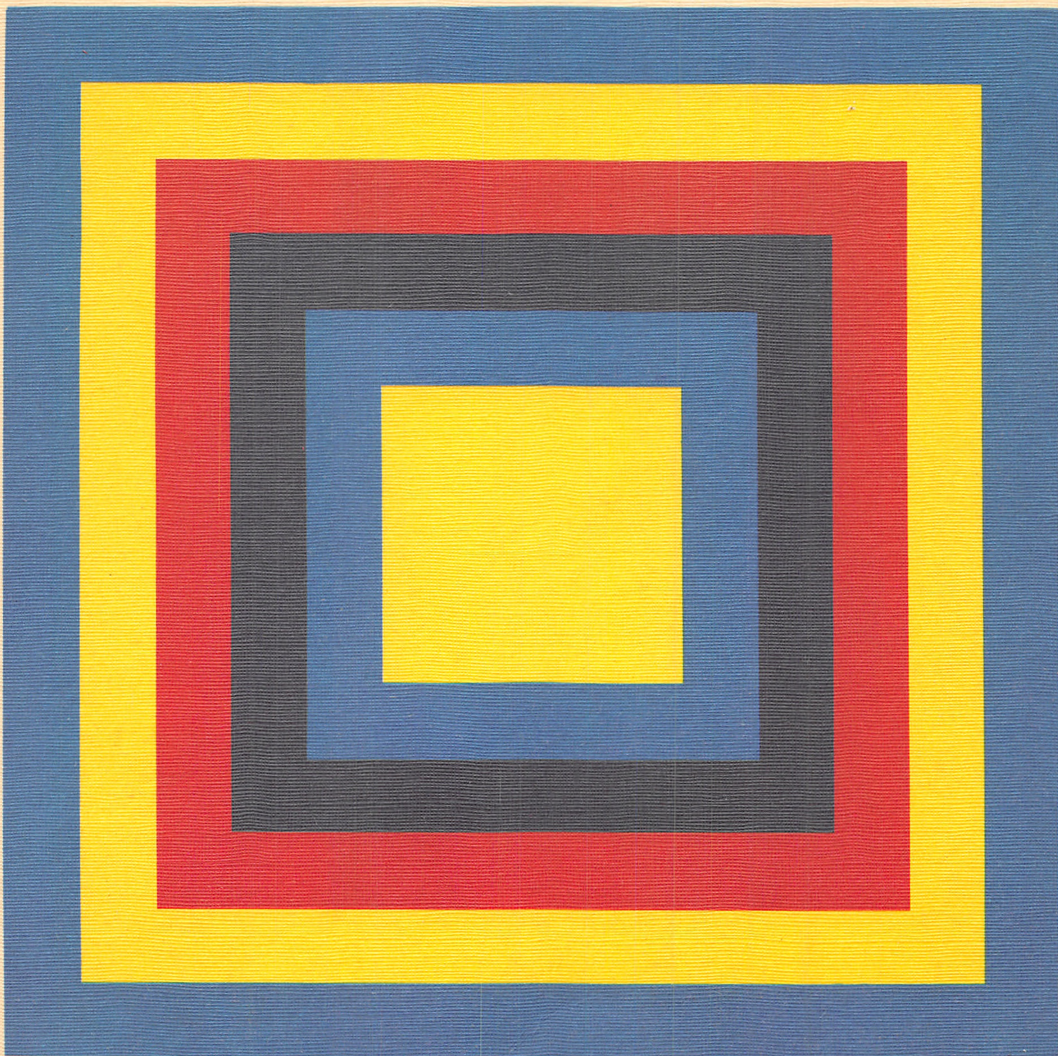
Hovedlinier i Nordens historie / Rudi Thomsen

1

Leif Szomlajski

**De nordiske lande
bliver til
Tiden før 1523**

GYLDENDAL

HOVEDLINIER I NORDENS HISTORIE

Redigeret af Rudi Thomsen

1

Leif Szomlajski

De nordiske lande bliver til

Tiden før 1523

Gyldendal

HOVEDLINIER I NORDENS HISTORIE

1. De nordiske lande bliver til.

Tiden før 1523

© 1975 by Gyldendalske Boghandel,
Nordisk Forlag A.S., Copenhagen.
Fotografisk, mekanisk eller anden form
for gengivelse eller mangfoldiggørelse
af denne bog eller dele heraf
er ikke tilladt ifølge gældende
dansk lov om ophavsret.
Typografi og omslag ved Erling Rasch.
Bogen er sat med Linotype Aldus
og trykt hos Nørhaven Bogtrykkeri a/s, Viborg.
Printed in Denmark 1975.
ISBN 87 00 55001 9

LEVERANDØRER AF ILLUSTRATIONER

H. Aschehoug & Co. Oslo
Albert Bonniers Förlag AB. Stockholm
Fratelli Alinari. Italien
Frederiksborg Museum
Gyldendals Billedarkiv
IBL AB. Information/Bild/Läromedel
Palle Lauring
Nationalmuseets 1. afd.
Nationalmuseets 2. afd.
Nationalmuseet. Møntsamlingen
Rigsarkivet
Svenska Porträttarkivet. Nationalmuseum. Stockholm
Æbelholt Klostermuseum

Forord

Det foreliggende bind 1 af den ny håndbog i Nordens historie er udarbejdet af adjunkt *Leif Szomlajski* efter de samme retningslinier som det tidligere udsendte bind 3. I første hovedafsnit gives en almen oversigt over hovedtrækkene i det historiske hændelsesforløb frem til 1523, medens de efterfølgende fem temaer indeholder dyberegående analyser af det middelalderlige samfunds grundstrukturer. Der er lagt vægt på at give læseren en klar forståelse af det afgørende i den økonomiske, sociale og politiske udvikling, hvorimod årstal og navnestof er søgt reduceret mest muligt.

Registeret er udarbejdet af cand. phil. *Dorith Madsen*.

Aarhus Universitet, september 1975

RUDI THOMSEN

Indhold

Økonomi og politik

I. OLDTIDEN

1. Oldtidens udvikling 10
2. De forhistoriske perioder 11

II. VIKINGETIDEN (800-1075)

1. Periodens grundtræk 15
2. Fornyelsen i vikingetiden 17
3. Den politiske udvikling 18

III. MIDDELALDEREN (1075-1397)

1. Fra splittelse til samling i Norden 21
2. Politisk konsolidering (1075-1250) 24
3. Kongemagtens kamp for at overleve (1250-1397) 26
4. De økonomisk-sociale strukturer i perioden 1075-1397 26
5. Den indre udvikling i Danmark 1075-1397 33
6. Norges indre udvikling i middelalderen 41
7. Sveriges indre udvikling i middelalderen 44
8. Nordens udenrigspolitik 1075-1397 45

IV. UNIONSTIDEN (1397-1523)

1. De grundlæggende politiske problemer 51
2. Kalmarunionen 53
3. Økonomiske og sociale forhold 1397-1523 56
4. Danmark 1397-1523 60
5. Sverige 1397-1523 66
6. Norge 1397-1523 67
7. Nordens udenrigspolitik i unionstiden 68

Fem temaer

I. BONDEN OG LANDSBYEN

1. Landbruget 72
2. Landsbyen 74

3. Den enkelte gårds økonomi 78
4. Landbrugeren 81

II. HERREMANDSSTANDEN

1. Standens opståen 84
2. Herremændenes pligter 86
3. Herremændenes rettigheder 92
4. Herremændenes sociale fremtræden 94

III. KØBSTÆDERNE

1. Bydannelse 100
2. Byens formelle grundlag og opbygning 103

IV. KIRKEN

1. Organisation 114
2. Gejstlighedens funktioner 117
3. Kirken som kulturel faktor 120
4. Kirkens økonomiske forhold 124
5. Kirkens forhold til samfundet 126

V. KONGEMAGTEN

1. Den europæiske baggrund 130
2. Kongemagtens opbygning i Norden 132
3. Feudalismen 136
4. Kongemagten i middelalderens sidste århundreder 137

Statsoverhoveder 140

Supplerende læsning 142

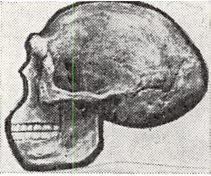
Register 143

I. OLDTIDEN

1. Oldtidskulturens udvikling

Den verdenshistoriske baggrund

VERDEN

Peking-menneskets hovedskal.

Ifølge den moderne forskning har der levet menneskelignende væsener på jorden i mindst to millioner år, og fra omkring 600.000 f. Kr. foreligger der – bl. a. fra Java og Peking – knoglerester af en primitiv udgave af den nuværende mennesketype.

Indtil for 10.000 år siden levede alle mennesker rundt om på kloden af jagt, fiskeri, og hvad der kunne samles ind i naturen. Men o. 8000 f. Kr. medførte den tiltagende udtørring af jordens landområder efter den sidste istid, at mennesket for at kunne opretholde livet tyede til agerbrug og kvægavl. Disse nye erhverv holdt først deres indtog i Nærorienten, og herfra bredte de sig i de følgende årtusinder mod såvel øst som vest.

Fra o. 5000 f. Kr. blev landbrugerhvervene i stigende grad koncentreret i Nærorientens og et par årtusinder senere også i den fjernere Orients store, frugtbare floddale, og i sammenhæng hermed opstod historiens første store statsdannelse i Mesopotamien, Ægypten, Indien og Kina.

I det nærorientalske pionerområde gjorde man fra o. 6000 f. Kr. i stigende grad brug af metaller – først og fremmest kobber – til erstatning for sten, som hidtil havde været det vigtigste redskabsmateriale, og fra slutningen af det 4. årtusinde udviklede der sig en højere kultur, hvis grundlæggende element var skriften, som blev opfundet for at tilfredsstille staternes administrative behov.

Nordens kulturtempo

NORDEN

Den omtalte kulturudvikling i orientområderne gentog sig siden i de europæiske Middelhavslande, og den har også en parallel i Norden; blot optræder den her med meget store forsinkelser. Således varede det mange årtusinder, inden landbrugerhvervene holdt deres indtog, og skriftkulturen blev først for alvor udviklet i vikingetiden.

Forsinkelsen i Nordens kulturelle udvikling blev i øvrigt et gennemgående træk i forholdet til det øvrige Europa helt frem til reformationen. Noget af forklaringen herpå kan nok søges i oldtidens og middelalderens kommunikationsforhold; men hertil kommer yderligere, at Norden på grund af de klimatiske

og ernæringsmæssige forhold var relativt tyndt befolket. Der var ikke basis for større befolkningsskoncentrationer i form af byer, og hovederhvervet var landbrug med den deri indbyggede konservatisme.

NORDEN

2. De forhistoriske perioder

Den ældre stenalder

Allerede for 240.000 år siden har der færdes mennesker i Skandinavien; men først fra o. 10.000 f. Kr. – da den sidste istid var definitivt forbi – kan der konstateres en permanent menneskelig bosættelse. På dette tidspunkt havde landskabet samme udseende, som det i dag kendes fra polar- og tundraegne; men med klimaets mildning i de følgende årtusinder udviklede plantelivet sig, og med planterne fulgte vildtet, som blev efterstræbt af menneskene.

I perioden ned til o. 3000 f. Kr., som går under betegnelsen den ældre stenalder, levede befolkningen i Norden som jægere, fiskere og samlere, og bopladserne var placerede ved kyster, søer og vandløb, så der var mulighed for såvel jagt som fiskeri. Vildtet tjente både til føde, beklædning og redskaber; dyreskind blev med sener syet sammen til klædningstykker, og af knoglerne kunne der forarbejdes knive, køller, økser og nåle.

Som råmateriale til redskaber var sten dog af langt større betydning. I det sydlige Skandinavien fandtes der store mængder flint, og dette materiale udformede stenalderbefolkningen med stor dygtighed til økser, pile- og spydspidser, skraber, bor og dolke. I slutningen af den ældre stenalder begyndte man desuden, takket være impulser fra mere udviklede kulturområder, at forarbejde skåle, kar og potter af ler.

Den yngre stenalder

Det store skel i Nordens kulturelle udvikling i oldtiden dannes af landbrugserhvervenes indførelse o. 3000 f. Kr., som markerer overgangen mellem den ældre og den yngre stenalder. Gennem indvandrere sydfra lærte man at dyrke hvede og byg og at udnytte okse, får, ged og svin; hunden havde allerede været tæmmet i den ældre stenalder. Skoven blev brændt af, og i de rydninger, der opstod herved, bearbejdede man jorden med en hakke, senere med den primitive plov, *arden*, hvorefter man såede kornet. Jorden blev hurtigt udpint, og når det var sket,

Kerneøkse af flint med hjortetakskæfte.

afbrændte man mere skov og lod lyngen brede sig på de forladte agre.

Medens den ældre stenalders mennesker havde boet i simple hytter og telte, gik man i den yngre stenalder over til at bygge huse i en primitiv form for bindingsværk. De bærende konstruktioner blev udført i tømmer, og væggene udfyldtes med lerklining eller tørv. Husformen var dels langhuset – en slags rækkehus – dels fritliggende mindre huse, som hver rummede en familie.

I den yngre stenalder blev de døde bisat i store fællesgrave: *stendysse* og *jættestuer*. Af store sten blev der opført gravkamre, og heri placerede man de døde sammen med brugsgenstande, våben og proviant til den næste tilværelse; derpå fyldte man jord over gravkammeret; men dette hindrede ikke, at graven kunne åbnes igen til senere anvendelse. Med tiden kom der nye gravformer til: *enkeltgrave*, hvori der kun blev begravet én person, og *urnegrave*, hvor der gik en ligbrænding forud for begravelsen.

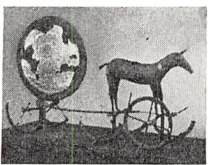
Stendysse. Jorden er i tidens løb faldet sammen, så gravkammeret nu er blot lagt.

Bronzealderen

Metaller blev kendt i Skandinavien i det 3. årtusinde f. Kr.; men i begyndelsen var der alene tale om importerede genstande af guld og bronze, som stammede fra Mellemeuropa. I Middelhavsområdet havde man længe kendt til forarbejdelse af metal, og da man fra Norden bl. a. kunne få rav og skind, udviklede der sig en byttehandel, som først og fremmest bragte bronze til det sydlige Skandinavien, idet dette område havde flest eksportvarer. Fra o. 1500 f. Kr. antog tilstedeværelsen af bronzeegenstande i Skandinavien et så stort omfang, at man benævner perioden bronzealderen; den varede til o. 400 f. Kr.

Som redskabsmateriale frembød bronzen store fordele fremfor flinten. Bronzeegenstande kunne repareres, slibes eller støbes om, og de kunne bearbejdes kunstnerisk med langt større præcision end flinten. Man fremstillede våben og værktøj, armbånd og bælteplader forsynede med spiralornamenter, og nye våben vandt indpas, f. eks. sværdet, som det ikke havde været muligt at fremstille til praktisk brug af den skøre flint. Bronzen var imidlertid dyr i sammenligning med flinten, og derfor var dens anvendelse forbeholdt befolkningens velhavende lag, medens menigmand fortsat måtte nøjes med stenredskaber.

Højdepunktet i bronzearbejde blev nået med *lurerne*, naturtonede blæseinstrumenter, der anvendtes til kultiske formål, og som et enestående eksempel kan nævnes den såkaldte *solvogn* fra Trundholm Mose: en spiralornamenteret solskive af guldbelagt bronze, trukket af en hest. I tilgift til genstande frem-

Solvognen fra Trundholm Mose.

Helleristning med pløjescene. En bronzealdermand behandler jorden med en ard trukket af to okser.

stillede i selve Skandinavien importerede man også et stort antal færdigvarer i metal fra Syd- og Mellemeuropa.

NORDEN

Sideløbende med metalgenstandenes ornamentik udviklede bronzealderen en billedkunst i sten, idet man indridsede fremstillinger af mennesker, dyr, redskaber, skibe og himmeltegn. Disse indridsninger benævnes i daglig tale *helleristninger* og antages i lighed med billedmaterialet fra andre primitive kulturer at have tjent kultiske formål.

Bronzealderens mennesker levede som landbrugere, fiskere og handelsmænd nær Skandinavians kyster. Allerede i stenalderen havde der været forbindelse mellem de nordiske lande ad søvejen, og i bronzealderen begyndte man i stedet for som hidtil at udhule træstammer at fremstille store skindbåde.

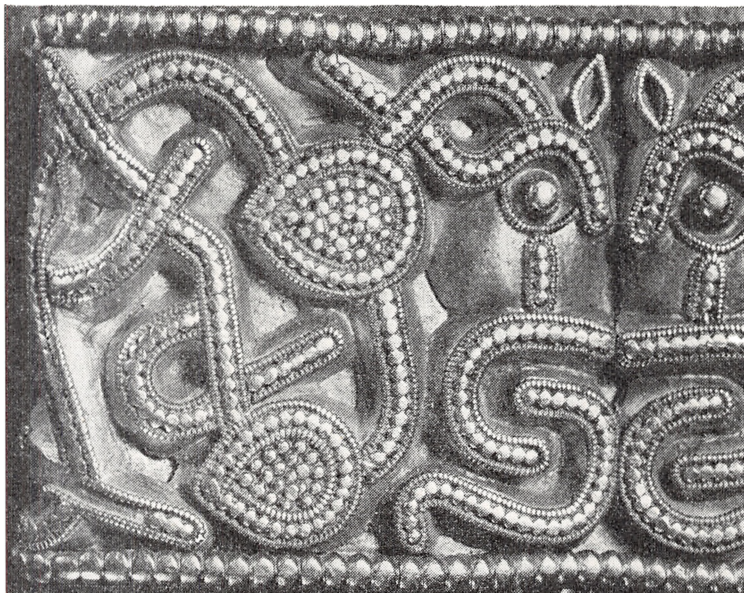
Jernalderen

Henimod 400 f. Kr. ændredes levevilkårene på flere måder for Skandinavians befolkning; klimaet blev køligere, og i Mellemeuropa trængte *kelterne* frem og spærrede vejen til de syd- og mellemeuropæiske kulturer, man havde handlet med i bronzealderen. Samtidig stiftede nordboerne bekendtskab med jernet som redskabsmetal; det kunne smedes efter udvindingen, hvad bronzen ikke kunne; det gav redskaber af bedre kvalitet, og det lod sig udvinde i selve Skandinavien.

Med *kelterne* havde man i Skandinavien livlig kontakt i de sidste århundreder inden Kristi fødsel, og der blev importeret en stor mængde bronzegenstande af keltisk oprindelse, ligesom keltiske trosforestillinger synes at have vundet indpas.

I årene umiddelbart før 100 f. Kr. prægedes Vesteuropa af en

Sværdskedebeslag i dyreornamentik. Denne dekorationsstil, som var karakteristisk for jernalderen og levede videre i vikingetiden, havde som hovedmotiv tæt sammenslyngede menneske- og dyrekroppe («gribedyr»); men udførelsen var ofte så stiliseret, at det i dag kan være vanskeligt at identificere motivet.

NORDEN

række folkevandringer, og blandt de folkeslag, der brød op fra deres hjemegn, var *kimbrenne*, som ifølge romerske forfattere stammede fra Jylland. Efter en længere vandring blev de standset på Po-sletten af den romerske feltherre MARIUS.

På CÆSARS initiativ skød romerne ved midten af det sidste århundrede f. Kr. deres herredømme frem gennem Gallien til Rhinen i det nuværende Belgien og Holland; det betød, at *de germanske lande*, hvortil Skandinavien hørte, på ny kom i nærmere kontakt med Middelhavsområdet. Norden blev omtalt hos romerske forfattere, og der fandt en livlig vareudveksling sted. Fra Norden eksporterede man rav, pelsværk, slaver og soldater, medens man importerede bronzevarer, brugsgenstande i ædelmetal, glas, penge og keramik. Denne kontakt blev afbrudt, da romerriget i det 5. århundrede e. Kr. brød sammen under folkevandringerne pres; men helt uden for de europæiske kulturstrømninger stod Norden dog ikke.

I jernalderperioden fra Kristi fødsel til år 800 fandt der en livlig nyopdyrkning af jord sted i Norden. Takket være indførelsen af den tunge *hjulplow* blev agerbrugerne i stand til at arbejde med de tungere lerjorder, medens man hidtil havde holdt sig til sandjorden, og samtidig sluttede man sig sammen i *landsbyer*, der var fælles om markarbejdet. Flertallet af de mere betydningsfulde landsbyer i Norden – landsbyer, som lagde navn til herreder eller blev kirkebyer – fandt deres endelige placering i den senere jernalder.

II. VIKINGETIDEN (800–1075)

1. Periodens grundtræk

Norden tager form

Traditionelt omfatter vikingetiden perioden fra o. 800 til o. 1075; men kulturelt og politisk er det ikke muligt at drage et skarpt skel mellem vikingetiden og den forudgående og den efterfølgende periode i Nordens historie. NORDEN

I løbet af vikingetiden blev de nordiske lande definitivt udformet som politiske enheder, med faste, stabile grænser, som skulle komme til at holde sig i adskillige hundrede år fremover. Dernæst tog i vikingetiden *den historiske tid* sin begyndelse i Norden, hvorved forstås, at der foreligger tydbare skriftlige kilder. Ikke mindst i kraft af vikingetogene berettede mange vesteuropæiske krøniker om de nordiske folk; men også i selve Norden begyndte der at udvikle sig en skriftlig tradition, således at historikeren ikke, som for oldtidens vedkommende, udelukkende er henvist til at arbejde med arkæologiske kilder, men nu også kan inddrage skriftligt materiale i sit arbejde.

Endelig var det karakteristisk for vikingetiden, at de nordiske folk på godt og ondt kom i langt større kontakt med folkeslag og stater i Vest- og Østeuropa, end det nogen sinde tidligere havde været tilfældet. Vikingetogenes mest opsigtsvækkende aspekt var nok plyndringerne og koloniseringen af fremmede lande; men indirekte havde de også en række følgevirkninger, som på længere sigt fik stor betydning for Norden. Først og fremmest blev kulturkløften mellem de nordiske lande og det øvrige Europa mindsket: gennem handel og kolonisering blev der formidlet indtryk af overlegne kulturer til skandinaverne, og samtidig arbejdede den missionerende kristne kirke på at lægge Norden ind under sit hierarki.

Forbindelsen til oldtiden

I adskillige henseender dannede vikingetiden i Skandinavien en fortsættelse af den yngre jernalder. Landsbyen, inddelingen i herreder, den sociale opdeling og en begyndende statsstruktur var udformet ved jernalderens slutning; kunstnerisk blev motiverne fra jernalderen, f. eks. dyreornamentikken, ført videre, og på samme måde overtog man jernalderens mytologi og dens

sparsomt anvendte alfabet: *runerne*. Også handelsvejene på tværs og langs af Jylland var en arv fra jernalderen.

Næringsmæssigt blev mønsteret fra jernalderen ligeledes fortsat. Hovederhvervet var landbrug, i det sydlige Skandinavien med både kvægavl og agerbrug, i de nordligere egne, hvor jorden var ringere, med kvægavl, jagt og nomadedrift som det dominerende.

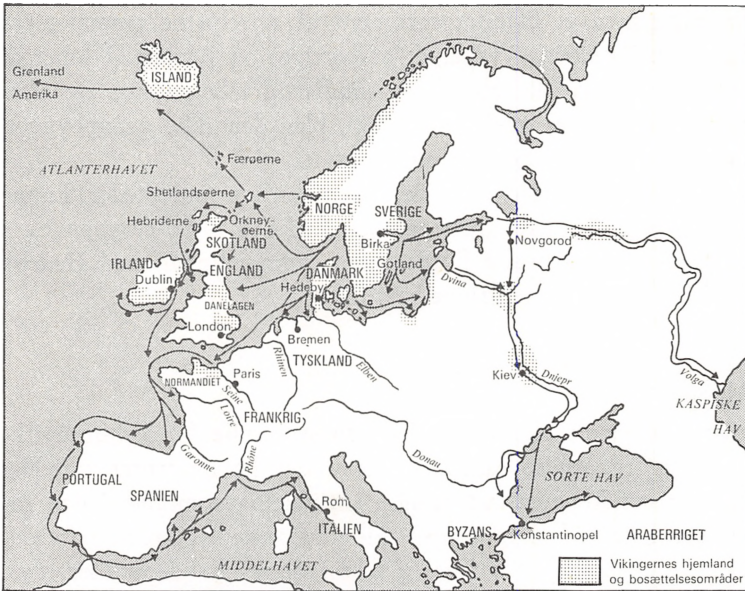
Befolkningens bærende element var de frie bønder, som over sig havde høvdingene og under sig trællene. Den sociale opdeling var dog mere nuanceret, idet også individets rolle i forbindelse med religion, krig, søfart, handel og selve landbruget havde betydning. Endelig skal det nævnes, at trælle nok kunne frigives, men ikke dermed fik status som frie mænd.

Slægten var vikingetidens mest betydningsfulde sociale struktur. Den havde fra en fjern fortid været bestemmende for individets prestige, og i en vanskelig situation kunne individet påregne hjælp fra den. Familiemedlemmerne hjalp hinanden i retstvister og i væbnede stridigheder, både når der skulle kæmpes, og når der skulle sluttes forlig, og i den samfundsmæssige sammenhæng havde slægten ansvaret for, at dens medlemmer handlede i overensstemmelse med de alment gældende normer. Først i anden række spillede landsbyen og *herreds-* og *landstingene*, på hvilke befolkningen mødtes til rådslagning og retsforhandling, en rolle for det enkelte menneske.

Vikingetogene

I den europæiske sammenhæng er vikingetogene periodens mest iøjnefaldende aspekt. O. 800 begyndte man at nedskrive beretninger om hærningstogter fra Skandinavien, hvorunder barbariske horder kom fra havet og plyndrede de kirkelige institutioner, hærgede store landområder, bortførte kvæg, afgrøder og mennesker og til sidst begyndte at slå sig fast ned og kolonisere de områder, som viste sig ude af stand til at forsvare sig selv.

Der var flere årsager til vikingetogene. For det første havde Skandinaviens befolkning nu nået en sådan størrelse, at den ikke kunne ernæres tilstrækkeligt af det dyrkede land, og samtidig havde de skandinaviske handelsfolk gennem deres kontakt med andre europæiske lande – hvor man var interesseret i at erhverve slaver, pelsværk, rav og våben – konstateret, at store landområder i Frankrig og England på grund af indre svaghed og splittelse ikke kunne forsvare sig selv. Som følge heraf kunne handelen suppleres med plyndring, og der kunne tages land, som var anvendeligt til agerbrug.

Fra NORGE drog man vestpå til Storbritannien, de nordatlantiske øer, Island og Grønland; *danskerne* drog til England og Frankrig, og endelig rejste *svenskerne* til Rusland, hvorfra de via dets store floder kom i kontakt med Byzans og araberne.

NORDEN

I løbet af det 11. århundrede udviklede der sig stærkere statsdannelse i Vesteuropa, og samtidig hermed trådte de nordiske folk ind i en indre udvikling med opbygning af fastere statsstrukturer, udvikling af kirken og udvidelse af det dyrkede land. Dermed ebbede vikingetogene ud.

2. Fornyelsen i vikingetiden

Handel og bydannelse

Den fjernhandel, som allerede i jernalderen havde sammenknyttet Skandinavien og det øvrige Europa, antog i vikingetiden et betydeligt omfang, og som resultat heraf opstod der ved handelsvejene et par store handelspladser: HEDEBY i Sønderjylland og BIRKA på en ø i Mälaren i Midtsverige.

I Hedeby krydsede vejen fra Jylland til Tyskland en øst-vestgående rute over Jylland på dets smalleste sted. Denne rute, som var en kombination af flod- og landtransport, blev foretrukket som forbindelse mellem Vesterhav og Østersø fremfor den lange og farefulde sejlads op langs Jyllands vestkyst, og i Hedeby, der blev den centrale omladeplads, mødtes Nordens be-

Sølv mønt slået i Hedeby o. 825.

folkning med et blandet sortiment af rejselystne personer fra England, Frankrig, Tyskland, araberriget og Byzans. I løbet af det 11. århundrede tabte byen imidlertid i betydning, og efter at den var blevet ødelagt o. 1050, blev den ikke genopbygget, men afløstes af det nærliggende SLESVIG.

Også andre steder, hvor der var naturlige muligheder, kunne der opstå bylignende bebyggelser, f. eks. i OSLO-FJORDEN og i bunden af de østjyske fjorde; men sammenlignet med Hedeby og Birka havde de kun ringe betydning.

Mission

Handelsvejene i Norden spillede en stor rolle for kulturpåvirkningerne fra andre lande. Ligesom det havde været tilfældet med kristendommens udbredelse i Middelhavsområdet i den romerske kejsertid, fulgte også missionærerne i Norden handelsruterne og søgte at sætte sig fast i disses knudepunkter, dvs. Hedeby og Birka.

Under den tyske kejsers beskyttelse og på initiativ af ærkebispens af BREMEN forsøgte den kristne mission at vinde fodfæste i Skandinavien i begyndelsen af det 9. århundrede (ANSGAR); men først da kongerne i henholdsvis Danmark, Norge og Sverige havde sikret sig en nogenlunde fast magtstilling i løbet af det 10. århundrede og var blevet vundet for sagen, fik kristendommen større fremgang.

3. Den politiske udvikling

Norden og kejseren

Som resultat af KARL DEN STORES kraftige ekspansionspolitik grænsede frankerriget fra o. 800 op til ELBEN og kom dermed i nær kontakt med Norden. Her reagerede man ved at bygge beskyttelsesanlæg i Sønderjylland og foretage plyndringstogter mod frankerriget. Til gengæld forstod kejsermagten i frankerriget og senere Tyskland at udnytte den indre splittelse, som på denne tid gjorde sig gældende i de nordiske lande, og gennem støtte til kirkens missionsarbejde søgte man at drage i hvert fald Danmark ind under det universelle kejserdømme.

Norge og Sverige

Efterhånden blev de nordiske riger dog samlet under enekonger. Den tidligste rigssamling blev gennemført i Norge af HARALD

HÅRFAGER henimod år 900; men derefter gled landet atter ind i kampe mellem høvdingeslægter og kongsemner, og først omkring år 1000 lykkedes det OLAV TRYGGVASON at skabe et nyt enekongedømme. Forholdene var dog fortsat ustabile, og ved flere lejligheder opnåede de danske konger for kortere perioder anerkendelse som konger over dele af Norge. Først under og efter OLAV DEN HELLIGES søn MAGNUS DEN GODE, der blev valgt til konge i 1035, kom Norge til at udgøre en samlet politisk enhed.

NORGE

I Sverige blev OLOV SKÖTKONUNG anerkendt som enekonge o. 1000, og i løbet af det følgende århundrede blev grænserne til Danmark fastlagt. Ifølge denne grænsedragning udgjorde Sveriges sydligste landskaber, SKÅNE, HALLAND og BLEKINGE, en del af Danmark, og først i det 17. århundrede overgik de til Sverige som resultat af de dansk-svenske krige.

SVERIGE

Danmark

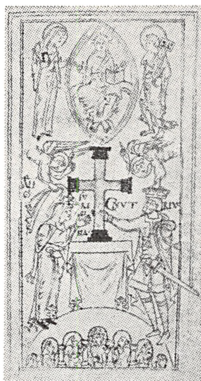
Danmark blev i løbet af det 10. århundrede samlet af GORM DEN GAMLE og hans efterkommere. Gorms søn, HARALD BLÅTAND, opnåede også anerkendelse som konge over en del af

DANMARK

En vigtig kilde til Nordens historie i vikingetiden er den store Jelling-sten, hvis runeindskrift lyder: »Harald [Blåtand] konge bød gøre dette mindesmærke efter Gorm, sin fader, og Tyre, sin moder, den Harald, som vandt sig hele Danmark og Norge og gjorde danerne kristne.« På stenens modsatte side er den korsfæstede Kristus afbildet.

DANMARK

Afbildning af Knud den Store i samtidigt engelsk håndskrift.

Norge, og denne politik blev fortsat under hans søn og sønnesøn, SVEND TVESKÆG og KNUD DEN STORE. Der blev iværksat flere vikingetog til England, og i 1002 førte en massakre på de danskere, der var bosat i England, til en række hævntog, som afsluttedes med Svend Tveskægs erobring af England i 1013. Knud den Store tog fast ophold i England, og fra 1018 opretholdt han uantastet herredømmet over såvel England som Danmark til sin død i 1035.

Da Knud den Stores mandlige efterkommere uddøde i 1042, tog man i Danmark kong MAGNUS af Norge til konge; men efter hans død fem år senere blev Knud den Stores søstersøn SVEND ESTRIDSEN konge. I hans regeringstid begyndte det middelalderlige Danmark at tage form; den kristne kirke blev fast organiseret med kongens støtte, og da Svend ikke havde nogen heldig hånd på det militære område, ebbede vikingetogene ud.

III. MIDDELALDEREN (1075–1397)

1. Fra splittelse til samling i Norden

Tendenser til splittelse

De formelle grænser mellem de nordiske lande var i store træk blevet fastlagt i vikingetiden. I den efterfølgende middelalder blev staternes indre struktur udviklet, og de enkelte stater fik identitet som selvstændige politiske enheder. Middelalderen igennem fortsatte dog et spil af faktorer, som skiftevis splittede og samlede landene, med kulmination i slutningen af det 14. århundrede, da alle tre nordiske lande var samlede under én konge.

NORDEN

Opdelingen i landskaber vedblev i det 12. århundrede at være en betydningsfuld politisk faktor. Under tronkampe og borgerkrige splittedes landene i tilhørsforhold til forskellige tronprætendenter, og hertil kunne der komme sociale og religiøse modsætningsforhold, som det skete under den norske kirkekamp, der fik både regionale og sociale aspekter (s. 42 f.).

Efter at de norske indre stridigheder var bragt til ophør, spillede opdelingen i landskaber ikke mere nogen væsentlig politisk rolle i Norden. Den kom først og fremmest til orde inden for lovsystemet, som frem til det 17. århundrede fortsat kendetegnedes af landskabelige særpræg.

Ophørte de gamle landskaber med at være adskillende faktorer i de nordiske lande, kunne der til gengæld opstå splittelse af andre årsager i løbet af middelalderen. Paradoksalt nok spillede den samme kongemagt, som holdt sammen på landene, også en væsentlig rolle for deres splittelse; thi når en konge havde mere end ét barn, måtte arveproblemerne ordnes. Dette søgte man i Danmark at klare ved at lade de yngre kongebørn bestyre forskellige grænselandskaber efter *feudalismens* (lenssystemets) regler (s. 36 og 137).

Kongemagtens finansielle forhold bidrog også ved flere lejligheder til splittelse. Både danske og svenske konger foretog pantsættelser af deres lande for at redde sig ud af likviditetsvanskeligheder, og dette førte for Danmarks vedkommende til en langvarig politisk opdeling af riget i begyndelsen af det 14. århundrede (s. 38 f.).

Til gengæld kom det middelalderlige feudalsystem, der betød opdeling og splittelse af de større vesteuropæiske stater, ikke til at spille nogen større rolle i Norden, selv om dets enkelte ele-

menter i form af troskab, vasaller og len formelt kan påvises (s. 136 f.).

Kongemagten styrkes

Af central betydning for den fremtidige udvikling var det, at der i middelalderen udformedes en række politiske og sociale strukturer, som var baserede på de tre riger, der havde taget form i vikingetiden.

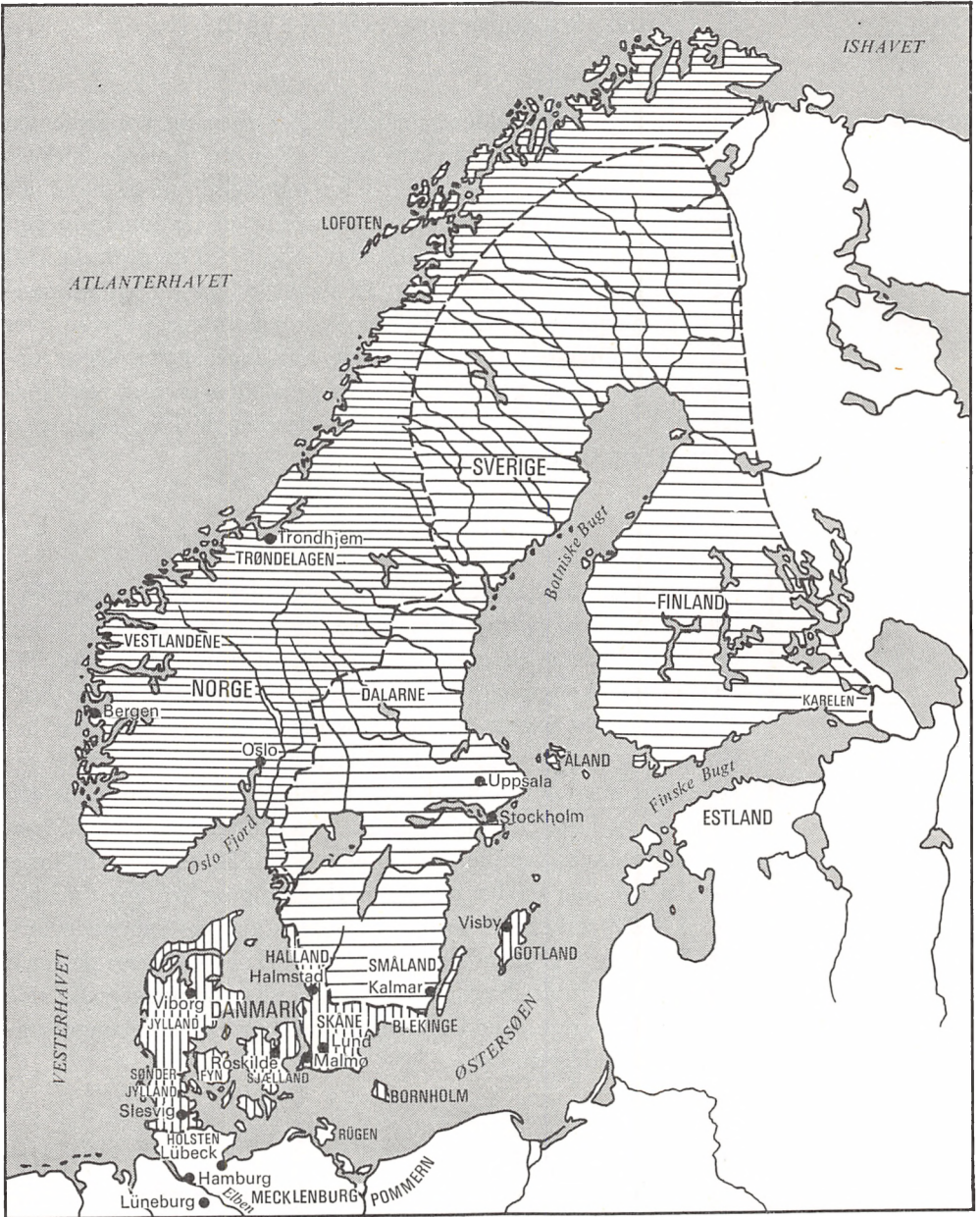
Kongemagten udviklede nu en administration, der dækkede såvel lokale som centrale forhold og bestod af kancelli, lensmænd og fogeder. Jævnside hermed blev kongens kompetence stærkt udvidet i forhold til vikingetiden, idet han styrkede sin magt over både militærvæsenet og lovgivningen; herved kom han naturligt nok til at indtage en ophøjet stilling i forhold til undersåtterne. Endelig blev også kongens økonomiske magt underbygget: krongodset udvidedes, og kongen fik ret til land m. m., som ingen ejede, ligesom han fik del i de idømte bøder.

Kirkens udbygning

Ved vikingetidens afslutning havde kristendommen opnået almindelig anerkendelse i de nordiske lande, og i løbet af middelalderen blev kirken udbygget til en disciplinær, social og økonomisk institution af stor betydning. Den organiseredes på grundlag af de tre nordiske lande, med en ærkebiskop som øverste leder i hvert land, og den veg ikke tilbage for at inddrage sig i kamp med kongemagten, dersom den følte sine retmæssige fordele truede.

En fast social struktur formes

Endelig må det nævnes, at befolkningen i de tre lande viste tendenser til en fastere strukturering, dels efter social og erhvervs-mæssig placering, dels efter nationalitet. Særlig vigtigt var det, at der af vikingetidens høvdinge og storbønder udvikledes en *herremandsstand*, som gennem kongetjeneste kom til at opfatte sig selv som en samfundsgruppe med særlige pligter og rettigheder. I løbet af middelalderen blev rettighederne standens stadig mere fremtrædende kendetegn, og efterhånden begyndte herremændene at gøre kongerne rangen stridig som magthavere i de nordiske riger.

Norden o. 1400.

2. Politisk konsolidering (1075–1250)

Kongen og kirken

NORDEN

I den tidlige middelalder samarbejdede kirken og kongemagten om at underbygge hinandens magt. Kongen støttede kirkens krav om tiende (s. 126), gik ind for oprettelsen af de nationale ærkesæder og arbejdede på anerkendelse af nationalhelgener, HELLIG OLAV i Norge (s. 41), SKT. KNUD i Danmark (s. 34) og SKT. ERIK i Sverige (s. 44). Til gengæld gav kirken sin støtte til kongemagtens bestræbelser på at vinde større styrke over for befolkningen, specielt de gamle høvdingeslægter. Dette opnåedes dels gennem en indskrænkning af den private retshåndhævelse, som kirken var imod, dels gennem kirkens salving af kongen som Guds udvalgte hersker.

Tronkampe

Opbygningen af den stærke kongemagt blev i alle tre nordiske lande afbrudt af heftige tronkampe, hvis udbrud faldt samtidig, o. 1130. Medens disse kampe i Danmark fandt sted inden for den samme kongeslægt og afsluttedes forholdsvis tidligt med VALDEMAR DEN STORES eneheredømme i 1157 (s. 35), var der i Norge og Sverige tale om flere dynastier, som i lang tid kæmpede med hverandre om magten. I Sverige stod kampen mellem *Sverker-* og *Erik-ætterne*, og den blev afsluttet med etableringen af BIRGER JARLS familie, *Folkungerne*, i 1250 (s. 44). I Norge var der tale om en borgerkrig med socialt og regionalt tilsnit, som i 1217 afsluttedes med HÅKON HÅKONSSONS enekongedømme. Det blev i 1260 udbygget til et arvekongedømme; derimod lykkedes det trods ihærdige bestræbelser fra kongemagtens side hverken i Sverige eller Danmark at nå frem til arvekongedømmet i middelalderen.

Befolkningen mister magten

Den brede befolkning spillede en stadig ringere rolle i det politiske liv. Endnu ved midten af det 12. århundrede kunne *landstingene* have betydning, da retten til kongevalg hvilede hos dem eller helt præcist hos de voksne bevæbnede mænd, som mødte op til domsafsigelse og politiske beslutninger. Da den jævne befolkning imidlertid trak sig tilbage fra den personlige krigsdeltagelse og overlod denne til herremændene for i stedet at betale skat, overgik også den politiske indflydelse til en snævrere kreds i samfundet: kongen, herremandsstanden og kirken.

Bereden kriger, udrustet med hjelm, ringbrynje, skjold og lanse, på et norsk vævet tæppe fra o. 1200. Den bekostelige udrustning afholdt den brede befolkning fra krigsdeltagelse.

Magtkamp

Til gengæld foregik der gennem resten af middelalderen et stadig tovtrækkeri om magten mellem de nævnte grupper.

Fra det mere udviklede Mellem- og Sydeuropa havde kirken medbragt nogle ideer, som kom i konflikt med forholdene i Norden, først og fremmest kravet om, at gejstligheden uden verdslig – herunder også kongelig – indblanding skulle bestemme over kirkens embeder, indkomster og retshåndhævelse. Gennemførelsen af dette krav ville have medført, at kirken var blevet en stat i staten, og derfor blev det modarbejdet af kongemagten og til tider også af herremændene.

I Sverige blev en stor del af de kirkelige krav gennemført under fredelige former, bl. a. fordi kirken kunne udnytte de dynastiske stridigheder. Derimod udviklede kampen mellem kongemagt og kirke sig i Danmark og Norge til voldelige sammenstød: i Norge kunne kirken udnytte store befolkningsgruppers uvilje mod det stærke kongedømme, der var blevet skabt af SVERRE (s. 42 f.); i Danmark drog den fordel af stridighederne mellem VALDEMAR SEJRS efterkommere (s. 36 ff.).

På længere sigt var herremandsstanden kongemagtens vægtigste modspiller. I Sverige og Danmark udøvede herremændene snart i praksis hele befolkningens valgret ved valget af ny konge, og endvidere var de landets væbnede magt og skulle samtykke i bevilling af ekstraskatter, som i løbet af middelalderen

NORDEN

kom til at spille en stigende rolle. Optrådte de med tilstrækkelig enighed, kunne de politisk og militært tvinge kongemagten til at give indrømmelser, især i form af skatte- og tjenestefrihed.

Herremændene blev også begunstiget i de situationer, hvor der ikke fandtes en voksen tronfølger ved kongens død. Hvad enten tronfølgeren var valgt og anerkendt eller ej, betød mindreårigheden hos herskeren, at der skulle oprettes et *formynderstyre*, dvs. at landets mest fremtrædende herremænd og prælater – eventuelt sammen med kongens moder – regerede i kongens sted. I sådanne situationer, som forekom i alle tre nordiske lande, gik kongemagtens betydning tilbage til fordel for herremænd og prælater.

3. Kongemagtens kamp for at overleve (1250–1397)

Kirkekamp

I Norge faldt den store kirkestrid sammen med afslutningen af borgerkrigene (s. 43), og i Sverige gav modsætningen kongekirke ikke anledning til voldelige stridigheder; men i Danmark udviklede kampen mellem kongemagten og kirken sig efter 1250 til en kamp på liv og død. Årsagerne hertil var flere: for det første var kongemagten svækket efter VALDEMAR SEJRS død i 1241, medens den internationale kirke var styrket efter den tyske kejsermagts svækkelse gennem *Hohenstaufernes* udryddelse; dernæst faldt kirkekampen sammen med herremændenes kamp for større politisk magt, og endelig måtte den regerende gren af kongeslægten se i øjnene, at befolkningen havde mulighed for at vælge en konge af *den abelske gren* af kongefamilien, der regerede i Sønderjylland (s. 36).

I ingen af de tre nordiske lande vandt kirken sejr i sit opgør med kongen; den måtte nøjes med delvise indrømmelser og politisk indordne sig under kongemagten.

Følgerne af formynderstyre

Af større betydning blev det, at de nordiske lande i forskellige perioder havde formynderstyre, og dette forhold var navnlig i Norge og Sverige en medvirkende årsag til kongemagtens svækkelse. Ikke mindst den lange periode fra 1319 til 1332, da Norge og Sverige styredes af adelsregeringer i MAGNUS SMEKS mindreårighed (s. 43 og 45), svækkedes kongemagten i disse lande. I Sverige følte herremændene sig stærke nok til i 1364 at afsætte Magnus og indsætte hans nevø ALBREKT AF MECKLENBURG som

svensk konge; men i den sidste ende måtte de dog indkalde den danske dronning MARGRETHE til at hjælpe sig imod Albrekt.

I Norge blev herremandsstanden ramt meget hårdt af pest-epidemien *den sorte død*, der hærgede omkring midten af det 14. århundrede, og herefter ophørte det norske aristokrati faktisk med at spille nogen betydningsfuld rolle.

Håndfæstninger og rigsråd

Danmark fulgte ikke helt de samme udviklingslinier som de to andre nordiske lande. I 1282 kunne de danske herremænd få gennemført en *håndfæstning*, der bandt kongens hænder (s. 37); men samtidig var der en ikke ubetydelig fraktion inden for herremandsstanden, som sluttede op bag kongen, og med støtte fra denne fraktion samt fra tyske fyrster og deres lejetropper kunne den stærke kongemagt opretholdes. Kongens belønning af lejetropperne med dele af det danske rige som pantelen førte til Danmarks splittelse i årene fra 1320 til 1340 og kongedømmets midlertidige afskaffelse i årene 1332–40 (s. 38 f.).

Under VALDEMAR ATTERDAG (1340–75) var herremændene fortsat delt i to fraktioner: en, der støttede en stærk, centraliseret kongemagt, og en, der ønskede størst mulig frihed for den enkelte herremand uden hensyn til samfundets ve og vel. I den sidste ende blev det den kongelige fraktion, der vandt; men det blev ikke nogen ubetinget sejr for kongemagten, idet herremændene – ligesom i de øvrige nordiske lande – samlede deres indflydelse i *rigsrådet* og udøvelsen af den stærke kongemagt da blev et spørgsmål om, hvor effektivt kongen kunne samarbejde med dette.

Medens kirke, konge og herremænd hver for sig styrkede deres magt og indbyrdes stredes om magtfordelingen, gik de folkelige forsamlinger, *landstingene*, stort set tilbage i betydning over hele Norden. De fortsatte med at fungere som domstole, men ofte under forsæde af en kongelig embedsmand; deres kongevalg blev i praksis en godkendelse af rigsrådets kandidat, og lovgivningsinitiativet overgik til kongemagten.

4. De økonomisk-sociale strukturer i perioden 1075–1397

Samfundsklasser ved middelalderens begyndelse

Erhvervsmæssigt og socialt havde det tidligere middelaldersamfund i Norden samme udseende som vikingetidssamfundet.

NORGE OG
SVERIGE

DANMARK

Segl anvendt af den særlige kongelige domstol, kongens retterting, under Valdemar Atterdag.

NORDEN

Fremstilling af
menigmand på
svensk døbefont.

Landsbyerne havde den samme placering i landskaberne; handelsruterne fulgte de samme veje som i vikingetiden, og samfærdselsmidlerne var de samme.

Bønderne var samfundets dominerende befolkningsgruppe; i alle tre nordiske lande spillede den frie bonde ved middelalderens begyndelse en vigtig rolle i såvel økonomisk som politisk henseende. Over sig havde bønderne en gruppe af *høvdinge* og *storbønder*, som havde ført an på vikingetogene og varetaget den hedenske kult, og de havde ofte et antal fæstere under sig. Under bønderne møder man *trællene* og overgangsformer mellem bønder og trælle. Med middelalderen forsvandt trællene og blev afløst af lønnet tyende og en dårligt stillet stand af daglejere og husmænd, som levede af sæsonbetonet arbejde for større landbrugere.

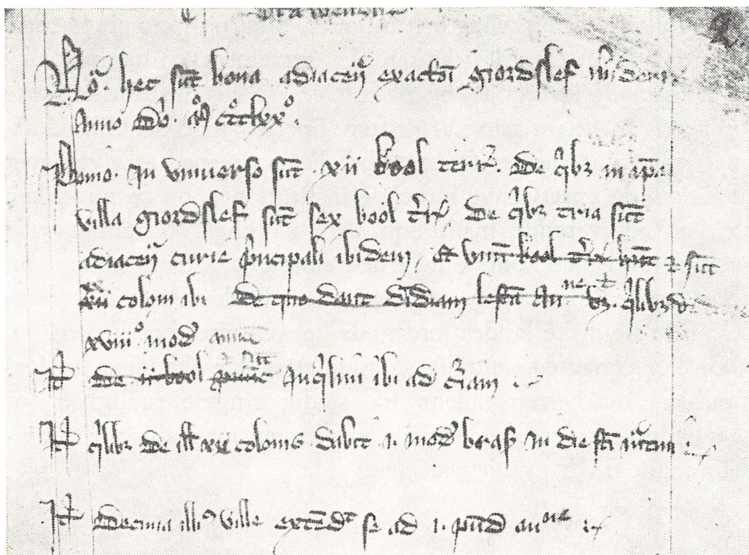
Skellet mellem bønder og herremænd

Alle voksne våbenføre mænd i det middelalderlige samfund havde teoretisk pligt til at værgе landet og deltage i krigstogter (*leding*); men i den tidlige middelalder udviklede der sig efterhånden et skel mellem dem, der udførte den militære tjeneste personligt, og dem, der betalte sig fra det. Den første gruppe, som udviklede sig af høvdinge og storbønder, blev til *herremændene*; den sidste omfattede de almindelige frie bønder.

Befolkningstilvækst og fæstevæsen

I alle tre nordiske lande prægedes den tidlige middelalder af en stigende befolkning. I sammenhæng hermed blev der i Danmark og Sverige inddraget meget ny jord under ploven, og dermed betød befolkningstilvæksten også en tilvækst i samfundets økonomiske styrke. I Norge var der derimod ikke så store muligheder for at udvide det dyrkede areal; man måtte tage stadig ringere jord i brug, og resultatet blev da en tiltagende *overbefolkning*, dvs. en befolkning, som havde vanskelighed med at brødføde sig selv. Som følge heraf blev det i Norge tidligere end i de øvrige nordiske lande almindeligt, at de små landbrugere supplerede deres indkomst med håndværk.

Samtidig med overbefolkningen blev der stillet stigende økonomiske krav til den norske befolkning i form af ledingsskatter, bøder og tiende. Dette bidrog sit til, at mange mindre landbrugere havde svært ved at klare sig, og som resultat heraf gav de sig i det 12. århundrede i stort tal ind under høvdinge og storbønder som fæstere. Medens flertallet af Norges bønder o. 1100

Side af den såkaldte Roskilde-bog, en fortegnelse over Roskilde-bispens gods og de afgifter, dets fæstebønder skulle yde. Siden omhandler Stevns herred, og afgifterne består i korn- og malydelser.

uden tvivl havde været selvejere, antages det, at flertallet o. 1250 bestod af fæstere.

Også i de andre nordiske lande skete der en overgang til fæste; men det havde delvis andre årsager end i Norge. For det første havde både Danmark og Sverige perioder med politisk uro i slutningen af det 13. århundrede; heraf fulgte et behov for fysisk beskyttelse mod overlast, og da nu kongemagten ikke evnede at opfylde dette behov, trådte bønderne i fæsteforhold til herremændene, der var i stand til at yde beskyttelse. Dernæst blev der fra kongens side stillet stadig større økonomiske krav til de frie bønder for dermed at råde bod på, at stadig mere jord kom til at tilhøre enten kirken eller herremændene, som begge gradvis udvidede deres skattefrihedsprivilegier. Følgen blev skrappe skatteopkrævningsmetoder, og som svar herpå søgte bønderne beskyttelse som fæstere hos herremændene, idet fæstebønderne nød godt af godsejerens skattefrihed.

Godsejerne

Den største enkelte godsejer i alle tre nordiske lande var kongen. Krongodset udgjorde en vigtig bestanddel af kongemagtens økonomiske aktiver, ikke mindst fordi kongen ikke skulle stå politisk til ansvar for udnyttelsen af det.

Efterhånden som middelalderen skred frem, fik kirken stadig større betydning som godsejer. Oprindeligt havde kongemagt, herremænd og den almindelige befolkning givet kirken gaver

NORGE

DANMARK OG
SVERIGE

NORDEN

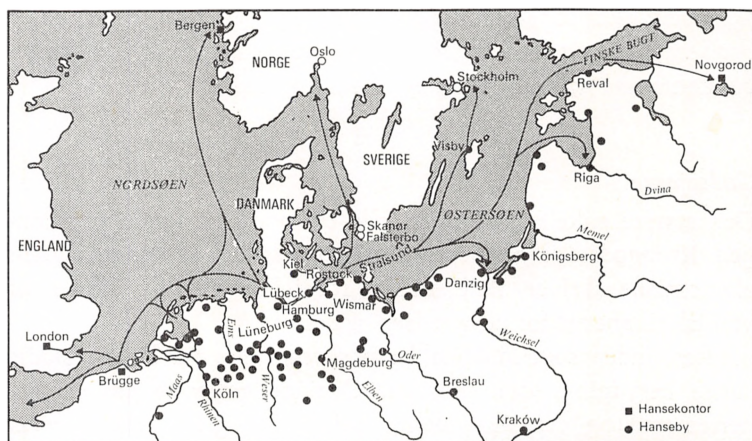
ved oprettelse af kirkelige institutioner, først og fremmest i form af jord; ethvert embede i kirken blev ernæret af en nærmere angivet mængde jordegods, og til enhver kirkelig institution hørte jordegods til finansiering af driften. Specielt med henblik på afholdelse af dødemesser fortsatte befolkningen med at give gaver til kirken og oprette nye kirkelige institutioner, og da nu kirken som en evigvarende institution ikke på noget tidspunkt ville lade sit jordegods komme ud i den almindelige omsætning, som det skete ved almindelige menneskers død, blev en stadig større del af de nordiske landes jordegods koncentreret hos kirken.

Da kongemagten samtidig så antallet af frie skattebønder formindskes og herremændene fik stadig ringere mulighed for at udvide deres godsbesiddelser, var kirken genstand for almindelig uvilje fra de øvrige godsejeres side.

Hansestæderne

I vikingetiden fandtes der et par store handelspladser i Norden: HEDEBY og BIRKA (s. 17 f.); men med handelsvejenes omlægning i løbet af det 11. og 12. århundrede (se nedenfor) ophørte de med at have betydning. Derudover fandtes der en række mindre byer, som var opstået på egnede steder i Norden: hvor handelsvejene krydsede hinanden, ved omladningspladser, i ly af større fæstninger og omkring de centrale kirkelige institutioner; men målt med en europæisk alen var de uden betydning.

Som led i Europas almindelige økonomiske udvikling, der startede i Middelhavsområdet og bredte sig til Vesteuropa over Frankrig og Sydtykland, begyndte en række byer i Nordtyskland, som efterhånden blev sammensluttet i det såkaldte *Hanse-*

Hanseforbundets vigtigste byer og sejl-ruter samt dets handelsknudepunkter (»kontorer«) i Nord-europa.

forbund, i løbet af det 12. århundrede at udvikle sig til økonomiske faktorer af stor betydning, og gennem dem blev Norden sat i forbindelse med den europæiske økonomi. Den gamle handelsvej fra Vesterhavet til Østersøen over Hedeby (s. 17) blev nu afløst af en vej, som forløb sydligere og forbandt de to havnebyer HAMBURG og LÜBECK, og da samtidig det tyske salt, som blev udvundet i LÜNEBURG, fik stigende betydning som konserveringsmiddel – specielt til nedsaltning af ØRESUNDS store sildeforekomster – blev der indledt en kraftig tysk økonomisk ekspansion i Norden.

NORDEN

Hansestædernes handel i nord blev yderligere fremmet af, at de havde et langt mere udviklet penge- og kapitalsystem end de nordiske lande. De var i stand til at konkurrere prismæssigt på såvel importvarerne fra Europa som på Nordens eksportvarer, og endvidere gav deres kapital dem mulighed for at investere i større skibe, *koggerne*, der havde en lasteevne, som langt oversteg, hvad Nordens åbne skuder kunne præstere.

I løbet af det 12. og 13. århundrede førte hansestædernes overlegenhed i skibsfart og kapital til opbygningen af monopoler i Norden på en række områder, som de indfødte handelsmænd ikke eller kun i ringe grad havde mulighed for at trænge ind i. Det gjaldt ikke mindst saltforsyningen; saltet var nødvendigt i den almindelige husholdning, men i særdeleshed på Danmarks økonomiske centrum, *Skåne-markedet*. Var der intet salt her, kunne man ikke konservere de store sildemængder, der blev fanget i Øresund, og eksportere dem til køberne i Melleme- og Sydeuropa. I øvrigt sad hansestæderne også på distributionsapparatet, idet den saltede sild på hansekogger blev fragtet videre til Europa.

DANMARK

For at opnå den størst mulige pengeindkomst lagde Norge i stigende grad sin landbrugsdrift om til mejeribrug; dette indebar imidlertid, at man så måtte lade hansestæderne skaffe brødkornet, og dermed fik de en farlig politisk klemme på Norge.

NORGE

Da Sverige i den tidlige middelalder begyndte at udvinde sine jern- og kobberforekomster ved grubedrift, måtte det hente den nødvendige tekniske viden via hansestæderne, og derfor kom disse også her til at sidde på distributionen.

SVERIGE

Hansestædernes hovedbaser – og dermed de vigtigste økonomiske centre – i Norden blev for Danmarks vedkommende *Skåne-markedet*, hvor silden spillede den vigtigste rolle, i Norge BERGEN, hvor såvel den norske kysthandel som handelen med England og med de norske besiddelser i Nordatlanten – Island, Grønland og forskellige øgrupper – var koncentreret. I Sverige var det oprindeligt det centralt placerede VISBY på Gotland, der

Gotlands segl med Kristi fane og Guds lam.

havde størst betydning, idet hanseaterne her havde en mellemstation for handelen på såvel Stockholm som Rusland; men efterhånden blev STOCKHOLM hanseaternes hovedbase i Sverige.

I de nordiske lande så man med blandede følelser på hansestædernes magtstilling. Den store vareomsætning bragte ganske vist penge i kongernes betrængte kasser; men samtidig frembød hanseaternes økonomiske magt en farlig politisk trussel, og som tiden gik, søgte kongemagten i Norden i stigende grad at modarbejde stædernes politiske indflydelse. Dette skete gennem beskæring af deres privilegier og gennem krav om, at de tyskere, der ville handle i Norden, skulle blive bofaste og svare kongen skat på lige fod med de nordiske landes købmænd.

Hansestæderne modarbejdede naturligvis bestræbelserne på at beskære deres magt, og ved flere lejligheder tilføjede de de nordiske konger følelige nederlag, som det specielt er kendt fra VALDEMAR ATTERDAGS historie (s. 49). Samtidigt havde de imidlertid behov for kongemagten til at opretholde den retstilstand i Norden, der var en absolut nødvendighed for deres handel, og derfor kom de ikke uden om at støtte eksistensen af en kongelig autoritet.

Den senmiddelalderlige krise

Medens middelalderens begyndelse havde været præget af opadgående konjunkturer og befolkningstilvækst, indtrådte der o. 1250 en stagnation, som i begyndelsen af det 14. århundrede blev til depression. Denne fremtrådte i form af mangel på arbejdskraft i landbruget og ved, at varepriserne faldt regnet i ædelmetalpriser.

Mangelen på arbejdskraft gjorde det vanskeligere at holde fæstegårdene i tilfredsstillende drift, og det blev da nødvendigt at byde bønderne bedre fæstevilkår, hvilket specielt betød en lettelse for de norske fæstere. Mange godsejere måtte se deres indkomster af *landgilden*, den afgift, der blev betalt for fæstemålet, forringet, og for de mindre godsejere betød dette, at de sank ned til at blive almindelige bønder.

En udvej ud af den senmiddelalderlige krise var at lade daglejere og husmænd overtage fæstegårdene. En anden udvej, som ikke mindst godsejerne i Danmark, specielt i Jylland, greb til, var at omlægge driften til kvægavl – især studeopdræt, mejeribrug og fåreavl – som ikke krævede så store investeringer i arbejdskraft.

En skærpende faktor i den senmiddelalderlige krise var, at Norden i lighed med det øvrige Europa o. 1350 blev hjemsoget

af den sorte død, en byldepest med høj dødelighed. Den hærgede med mellemrum i de følgende årtier og skærpede naturligvis mangelen på arbejdskraft.

NORDEN

5. Den indre udvikling i Danmark 1075–1397

Konsolidering af kongemagt og kirke

Under SVEND ESTRIDSEN (1047–74) blev det et klart mål for kongemagten at styrke kongens greb om Danmarks finansielle og militære ressourcer: de kongelige skatter måtte udvides og anerkendes af alle; kongens ret til at udbyde leding og kræve bøder i forbindelse med svigtende fremmøde måtte anerkendes, og han måtte styrke grebet om retsvæsenet og få andel i de bøder, der blev idømt på tingene.

DANMARK

Denne politik blev med skiftende held fulgt af Svend Estridsens sønner, som regerede Danmark frem til 1134. KNUD (DEN HELLIGE), der var konge 1080–86, førte den hårde hånds politik, idet han hævdede kongens ret til de landområder, ingen ejede (almindinger, strande m. m.), til retsbøder og til ubetinget lydighed ved ledingsudbudet. Da han under et forsøg på at drage til England søgte at gennemføre kravet om fremmøde til leding og skånselsløst inddrev bøder af dem, der ikke mødte, førte

Knud den Helliges
segl.

det til oprør, og herunder blev han dræbt af den ophidsede befolkning i Albani kirke i ODENSE.

Andre af Svend Estridsens sønner førte en politik, der tog tilbørligt hensyn til landets ældre sædvaner, og navnlig NIELS, der regerede fra 1104 til 1134, nåede herved langt i retning af at udbygge kongemagten. Der blev skabt en stærkere lokal kongelig forvaltning gennem *lensmænd* på krongodset, og den omstændighed, at der var fred i landet og et voksende befolkningstal med grundlæggelse af mange nye landsbyer, styrkede kongemagtens økonomi.

Under Svend Estridsen fik kirken en fast organisation på grundlag af en inddeling i *stifter* underlagt bisper, og den samarbejdede med kongemagten, idet dennes støtte var nødvendig for at gennemføre opkrævningen af den kirkelige afgift, *tienden*. Ved grundlæggelsen af kirkelige institutioner spillede kongemagten ofte en vigtig rolle som donator af jordegods, og til gengæld gik kirken ind for en stærk kongemagt, der kunne stå som vogter af ro og orden. De germanske retssædvaner med individets og slægtens egen retshåndhævelse var fremmed for den katolske kirke; den baserede sin retsopfattelse på romerretten, hvor samfundet skulle drage omsorg for, at den enkelte fik sin ret.

Årene efter 1075 prægedes af et storstilet kirkebyggeri i landsbyerne, og samtidig blev der gennemført en styrkelse af kirken på landsplan. I samarbejde med kongemagten oprettedes der i 1104 et ærkebispesæde i LUND, så Danmark ikke længere tilhørte en tysk kirkeprovins med de deraf følgende muligheder for tysk indblanding i indre danske forhold, og man fik skabt en nationalhelgen i kong KNUD, der var blevet dræbt i 1086. En hungerkatastrofe, der ramte hele Vesteuropa i 1090'erne, blev udlagt som himlens straf for kongedrabet, og i 1101 lykkedes det at opnå pavelig anerkendelse af Sankt Knud.

Under kong Niels begyndte Nordtysklands slaviske *vender* at angribe og ligefrem kolonisere i det sydlige Danmark. Til beskyttelse herimod blev Niels' brodersøn KNUD LAVARD indsat som grænsejarl i Sønderjylland. Han skabte et stærkt grænseværn, men lod sig af den tyske kejser forlene med værdigheden som vendernes „knes“, hvorved han blev dobbeltvasal af den tyske kejser og den danske konge. I 1131 blev han myrdet af kong Niels' søn MAGNUS, der ikke med urette betragtede ham som en farlig konkurrent til tronen, og dette førte til, at Niels måtte tage Danmark som len af den tyske kejser. Samtidig hermed udbrød der en *borgerkrig*, hvor forskellige fraktioner kæmpede om magten under anførsel af medlemmer af Svend Estridsens kongeslægt, som gjorde krav på tronen.

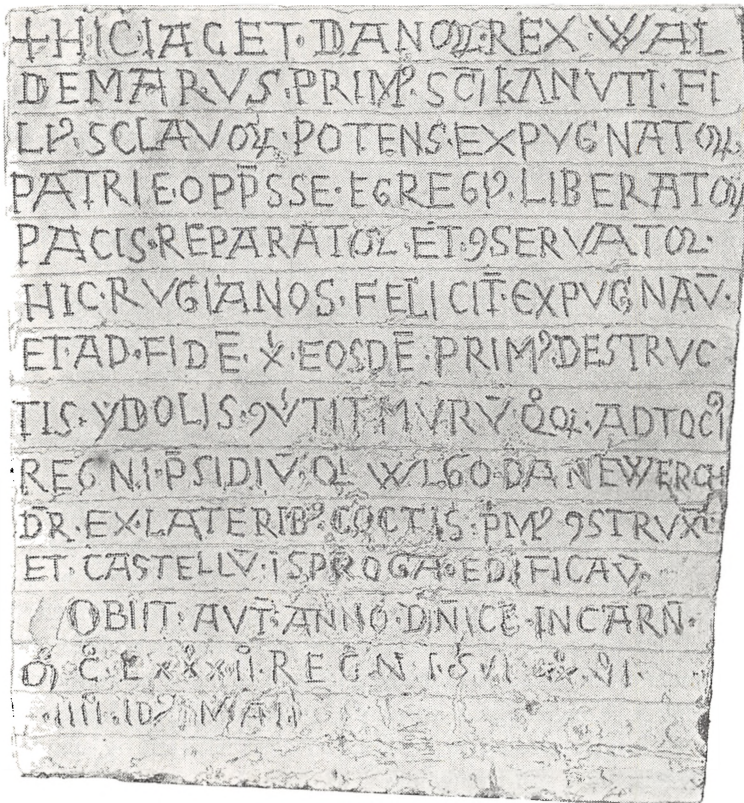

Valdemarernes storhedstid

I 1157 afsluttedes stridighederne med, at Knud Lavards søn VALDEMAR (DEN STORE) med støtte fra kirken og den sjællandske stormandsslægt *Hviderne* var enekonge. Han konsoliderede sit herredømme gennem en udbygning af forsvaret mod venderne og en centralisering af den kongelige administration. Det var dog ikke lykkedes ham at frigøre sig fra den tyske kejsers lenshøjhed, og som følge heraf kom kongemagten under den tyske kejsers kamp med paven i konflikt med ærkebiskoppen, Eskil, der holdt på kirkens selvstændighed. I 1170 blev stridighederne dog bilagt; kongen skænkede gaver til kirken, og ærkebiskoppen salvede den designerede tronfølger KNUD. Dermed havde Valdemar styrket kongemagten; gennem anerkendelsen af efterfølgeren inden hans egen død var valgkongedømmet så småt sat til side.

Da KNUD (VI) i 1182 blev konge, undlod han at forny lensforholdet til kejseren, der var optaget i Italien og måtte nøjes med at lade de nordtyske fyrster føre krig mod Danmark. Resultatet af disse stridigheder blev imidlertid, at danskerne fik

DANMARK

Blyplade i Valdemar den Stores grav i Skt. Bengts Kirke i Ringsted. Foruden kongens navn og titel opregnes hans vigtigste bedrifter, og sluttelig anføres dødsdagen. Der er også fundet fragmenter af blyplader i andre af periodens grave.

Sølv mønt slået i Hamburg i den korte periode, hvor denne blev indgik i Valdemar Sejrs Østersø-vælde.

overhøjhed over de tyske områder langs Østersøkysten, og denne ekspansion blev fortsat under Knuds broder VALDEMAR SEJR, der var konge 1202–41.

I Valdemar Sejrs regeringstid nåede det danske middelalder-samfund i mange henseender et højdepunkt. Den kongelige administration var stærkt udbygget, og der blev ført registre over kongens besiddelser og rettigheder – kendt som „Kong Valdemars Jordebog“. Samtidig begyndte der en nedskrivning af landskabslovene, som fra denne tid kendes i skriftlig form; det betød, at man fra en mundtlig overlevering og et stærkt præg af sædvaneret gik over til et mere systematisk og skriftligt fikseret lovkompleks. Da der samtidig var fred i landet og kongens ekspansive udenrigspolitik kastede glans over såvel kongemagten som landets militærklasse, herremandsstanden, kom Valdemar Sejrs regeringstid for senere generationer til at stå som en gylden tidsalder.

Kamp om privilegier

Til gengæld blev de hundrede år, der fulgte efter Valdemar Sejrs død, præget af både indre og ydre stridigheder, og herunder var landet ved at gå i opløsning.

Valdemar Sejrs mange børn blev forsørget gennem forleninger i de danske grænselandskaber, dels i Danmarks sydsvenske provinser, dels i Sønderjylland. På denne måde undgik man den forringelse af kronens finansielle styrke, som ville være indtrådt, dersom der havde fundet en traditionel arvedeling sted; men det var ikke muligt for kongerne efter Valdemar Sejr at bringe kongefamiliens øvrige medlemmer til lydighed.

Først og fremmest blev hertugerne i SØNDERJYLLAND et samlingsmærke mod kongemagten. Valdemar Sejrs søn ABEL var blevet hertug; men han dræbte sin ældre broder, kong ERIK (PLOVPENNING), i 1250 og blev selv dræbt to år senere, hvorefter kongemagten gik over til den yngste af Valdemars sønner, KRISTOFFER I, hvis efterkommere beholdt tronen.

Oppositionen imod kongemagten i selve Danmark kom fra to sider. Der var for det første herremændene, som under de tidligere konger havde udviklet sig til et militært element af stor betydning og var begyndt at opfatte sig selv som en særlig stand; de forlangte at få indflydelse på styrelsen af Danmark, herunder indflydelse på udformningen af deres egne rettigheder og pligter. Kongemagten havde på sin side brug for herremændene til krigsførelse og til bevilling af ekstraskatter, og standens indflydelse var i støt fremgang.

Det andet oppositionelle element var kirken, som under Valdemar Sejrs efterkommere fik bedre muligheder for at gøre sig gældende, bl. a. fordi paven efter midten af det 13. århundrede ikke længere behøvede de danske kongers støtte imod den tyske kejser. Fra den danske kirkes side krævede man dels frihed for kongelig indblanding i embedsbesættelserne, dels, at kongens embedsmænd ikke måtte udøve deres beføjelser på kirkens område (*immunitet*). En gennemførelse af disse krav ville selvsagt betyde en væsentlig forringelse af kongens magt, og derfor blev resultatet en *kirkekamp* i Danmark, hvorunder parterne flere gange greb til væbnet magt. På Bornholm blev den kongelige borg ødelagt, og i to tilfælde arresterede kongen ærkebispem og spærrede ham inde på SØBORG SLOT i Nordsjælland.

Da ERIK GLIPPING, der i 1259 havde efterfulgt faderen Kristofer på tronen, på samme tid havde vanskeligheder med kirken, herremændene og Sønderjylland og yderligere var i konflikt med Norge (s. 46), måtte han sluttelig bøje af og i 1282 udstede en *håndfæstning*, dvs. en kontrakt, hvori vilkårene for den kongelige magtudøvelse blev fastlagt. Disse vilkår gik konkret ud på, at kongen skulle behandle undersåtterne i overensstemmelse med landets gamle love, og at han ikke måtte fængsle vilkårligt; endvidere blev herremændenes pligter begrænset; de kongelige embedsmænd, der begik lovbrud, skulle straffes, og der skulle holdes et årligt møde (*danehof*) mellem kongen og rigets stormænd, på hvilket man kunne gøre kongemagten ansvarlig for regeringens førelse.

Nyborg Slot, som var en af den danske konges vigtigste fæstninger, blev på grund af sin centrale beliggenhed udset til mødested for det årlige danehof i Erik Glippings håndfæstning (jf. s. 90).

Gennem håndfæstningen var der tilvejebragt en ligevægt mellem kongemagten og de politisk betydende befolkningsgrupper i Danmark; men da ukendte gerningsmænd i 1286 myrdede Erik Glipping, blev stabiliteten afløst af kampe mellem på den ene side en gruppe, der omfattede den nye konge, ERIK MENVED, som i begyndelsen var mindreårig, og en række stormænd, for en dels vedkommende tyske, og på den anden side en omfattende gruppe danske herremænd, af hvilke en del blev anklaget for mordet på Erik Glipping og jaget i landflygtighed.

Danmark opløses

Indtil sin død i 1319 regerede ERIK MENVED støttet på udenlandske lejetropper og i et stigende modsætningsforhold til befolkningen i Danmark. Der udbrød flere gange oprør forårsaget af de tunge skatter, kongens ekspansive udenrigspolitik nødvendiggjorde (s. 49). Selv disse skatter slog imidlertid ikke til, og i den sidste ende måtte kongen da finansiere sine foretagender gennem pantsættelse af de kongelige len til sine lejetropsførere, hvorved hovedparten af kongemagtens indkomster i 1320 befandt sig på fremmede hænder.

Johan af Plöns segl. Rytteren er nu blevet helt indkapslet i panser og plade (jf. billedet s. 25).

I årene fra 1320 til 1340 var magten i Danmark i hænderne på mænd, som havde de danske len i pant: de holstenske grever GERHARD AF RENDSBORG („den kullede greve“) og JOHAN AF PLÖN som hovedpanthavere og en række andre fyrster og herremænd som mindre panthavere. Samtidig benyttede kirken og de danske herremænd situationen til at presse meget vidtgående håndfæstninger igennem som betingelse for kongevalgene i 1320, da man valgte Erik Menveds broder KRISTOFFER II, og i 1326, da den sønderjyske hertug VALDEMAR blev valgt. I disse håndfæstninger blev de privilegerede stænders rettigheder slået fast, og samtidig blev kongemagtens rettigheder indskrænket med hensyn til krigsførelse, skatteopkrævning og krav om tjenestepligt af undersåtterne.

Under disse forhold var kongemagtens muligheder stærkt begrænsede, og da Kristoffer døde i 1332 efter at have været genindsat som skyggekonge i de foregående tre år, blev der ikke valgt nogen ny konge. Efterhånden som årene gik, blev det dog klart, at der var et behov for en centralmagt af en vis styrke. De danske herremænd og de tyske panthavere evnede ikke at opretholde ro og orden, hvilket navnlig generede kirken og de tyske handelsbyer, der så deres fordel i ordnede forhold, og her til kom, at selve pantestrukturen, der på overfladen lignede en feudal opbygning med len og vasaller, var ustabil. De øverste

panteherrer, Gerhard og Johan, havde kun begrænset herredømme over deres lensmænd i Danmark, og det begyndte at gå op for dem, at det kunne have lange udsigter med at få rede penge ud af lenene bortset fra, hvad der kunne hjembringes gennem plyndring.

Valdemar Atterdags genrejsningspolitik

I denne situation var der fra flere sider en gunstig holdning til Kristoffers søn VALDEMAR, der i slutningen af 1330'erne begyndte at føre sig frem som prætendent. For det første blev han støttet af kirken; dernæst vandt han hansestæderne for sig ved løfter om ordnede forhold og privilegier; endvidere viste der sig at være mulighed for en ordning af pantelenene, og endelig blev hans hovedmodstander, grev GERHARD, i foråret 1340 dræbt i Randers af en dansk herremand, NIELS EBBESEN. Kort efter blev VALDEMAR (ATTERDAG) valgt til dansk konge, og han gik straks i gang med at indløse panterne. Dette skete dels gennem opkrævning af ekstraordinære skatter, dels med våbenmagt, når de holstenske lensmænd viste sig uvillige til at afgive deres magt godvilligt. I 1349 var de vigtigste danske landskaber indløst; i 1360 tog Valdemar Atterdag med våbenmagt landskaberne øst for Øresund fra Sverige (s. 46), og i 1365 var de sidste danske landskaber indløst.

I samme takt, som pantelenene blev indløst, begyndte det gamle problem om magtens fordeling mellem kongen og de privilegerede stænder imidlertid at trænge sig på. Valdemar Atterdag havde ikke ved sit valg udstedt nogen håndfæstning, og han var ikke til sinds at overlade kirken og herremændene den

Ruinerne af den sjællandske fæstning Næsholm, som formentlig blev ødelagt kort efter Valdemar Atterdags magtovertagelse. Fæstningen bestod af et stentårn omgivet af bindingsværksbygninger, en palisaderække og en grav (jf. s. 96).

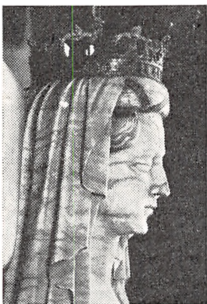
magt, de havde haft under hans forgængere. Tværtimod udbyggede han kongens magt gennem placering af kongelige embedsmænd på tingene, opførelse af et meget stort antal borge og mindre fæstninger og udvidelse af det kongelige jordegods. De ordinære skatter, som kongemagten havde ret til fra selvejerne, var efterhånden svundet ind til småbeløb, fordi de fleste selvejere var blevet skattefrie fæstebønder, og derfor måtte kongemagten nødvendigvis satse på at udbygge sine egne besiddelser som privat godsejer.

Som led i sin opbygning af kongemagten krævede Valdemar Atterdag, at de privilegerede stænder lod deres fæstere forrette hoveri og påtage sig andre ekstraordinære ydelser til kongemagten. Herved kom han imidlertid i et modsætningsforhold til både kirke og herremænd, og dette førte til ikke mindre end tre oprør i perioden 1350–67, som regel med støtte fra de holstenske grever. Disse oprør endte dog alle med nederlag for herremændene, og det havde for en del sin forklaring i, at ganske mange danske herremænd billigede kongens politik og var med til at gennemføre den. Valdemar Atterdag havde omkring sig en kreds, som dannede hans råd, og som kunne styre landet og udføre kongens opgaver, når han ikke selv var til stede. Dette viste sig særlig klart i de vanskelige krigsår 1367–70, da Danmark måtte kæmpe mod en stor fjendekoalition (s. 49); i disse år opholdt Valdemar sig i udlandet for om muligt at skaffe sig forbundsfæller dér, og imens førte hans råder – eller *rigsrådet*, som de selv kaldte sig – landets politik og fik gennemført en afvikling af krigen på relativt billige vilkår.

Dronning Margrethe

Det var også rigsrådet, der i 1375–76 efter Valdemars død ordnede tronfølgen og i forhandling med Valdemars datter MARGRETHE fik hendes femårige søn, den norske tronfølger OLUF (s. 44), indsat som konge over Danmark. Der var imidlertid ganske stor opposition mod kongemagten; men den blev imødekommet gennem en håndfæstning bygget over valghåndfæstningerne fra 1320 og 1326.

1374 uddøde Sønderjyllands hertugdynasti af *Abel-slægten* (jf. s. 36). Forud havde Valdemar Atterdag gennem opkøb og lån sikret sig indflydelse på forholdene i landet; men ved hans død rykkede de holstenske grever ind, og da rigsrådet ikke både kunne ordne tronfølgen og Sønderjylland på én gang, måtte det lade de holstenske grever blive i Sønderjylland. Margrethe valgte at gøre gode miner til slet spil, og i 1386 blev grev GERHARD,

Udsnit af dronning Margrethes alabastbillede fra sarkofagen i Roskilde Domkirke.

der var barnebarn af den kullede greve, forlenet med Sønderjylland.

På længere sigt blev kongemagten dog ikke indskrænket i samme grad som i tiden før Valdemar Atterdag. MARGRETHE, som blev den egentlige leder af Danmarks politik i de kommende årtier, bragte nemlig orden i de kongelige finanser; herved undgik man, at skattespørgsmålet kom til at give anledning til store modsætninger. Samtidig nød den brede befolkning relativt gode kår som følge af efterspørgselen på arbejdskraft (s. 32), medens de privilegerede stænder havde nok at gøre med at overstå de problemer, som den senmiddelalderlige krise medførte.

Ved Olufs død i 1387 blev Margrethe uden videre valgt til rigsforstander („fuldmægtig frue og husbond“), og i 1396 fik hun gennem en rigslov fastslået, at herremændene skulle tilbagegive det gods, der var kommet bort fra kronen siden 1367, da Valdemar Atterdag rejste til udlandet, og at de ikke måtte opføre befæstede gårde. Samtidig havde hun ladet *rigsembederne*, dvs. stillingerne som drost, marsk og kammermester (s. 135), stå ubesat, efterhånden som indehaverne døde; herved havde kongemagten opnået det fulde herredømme over justitsvæsen, krigsførelse og finanser.

6. Norges indre udvikling i middelalderen

Norge ved vikingetidens slutning

NORGE

I Norge prægedes det 11. århundrede af kirkens konsolidering efter OLAV DEN HELDIGES død i 1030: der blev skabt en nationalkirke med stiftinddeling, nationalhelgen og lovgivning om de kirkelige forhold. Samtidig konsolideredes også kongemagten, idet der blev arbejdet henimod kongeligt monopol på at holde en væbnet styrke, *hirden*, og en udbygning af kongens lokalmagt.

Under HARALD HÅRDERÅDE fik vikingetogene en sidste opblomstring, hvorunder øerne i det nordlige Atlanterhav blev koloniseret; men i 1066 faldt kongen under et forsøg på at erobre ENGLAND. På dette tidspunkt sporedes der en stigende uvilje inden for befolkningen mod at drage på vikingetog, da det kolliderede med arbejdet i landbruget.

Borgerkrigene efter 1130

Ligesom det var tilfældet i de øvrige nordiske lande, søgte de norske konger at udbygge deres magt gennem indførelse af kongelige dommere på tingene, gennem en centralisering af rigs-

Maleri af Olav den Helliges skrinlæggelse som helgen. En biskop salver liget; en anden stænker viedvand, og endelig holder munken i baggrunden den liturgiske tekst klar. Bemærk den tydelige markering af Olavs tre banesår: på hovedet, på brystet og på skulderen.

NORGE

forvaltningen og gennem effektivisering af indkrævningen af skatter og bøder fra befolkningen.

Et tilbagevendende problem for Norges indre politik var, at der til stadighed dukkede nye tronprætendenter op, hvorved den regerende konges stilling truedes. Frem til 1130 havde man ladet flere konger ad gangen dele magten som samkonger, og selv om forholdet gennemgående havde været spændt mellem disse, var det dog først efter 1130, at der udbrød åbne stridigheder. Dette skyldtes, at der nu til den dynastiske uro føjedes sociale og politiske spændinger, som fandt udløsning i voldsomme konflikter.

Godsejernes stilling var i de foregående år blevet styrket. De fik stadig flere bønder ind under sig som fæstere; de havde på grund af dynastistridighederne stor indflydelse på de politiske forhold, og de holdt, om ikke en hird, så i hvert fald et væbnet følge, som de kastede i vægtskålen for den ene eller den anden tronprætendent. Samtidig blev bønderne mere og mere forarmede, og mange af dem så deres eneste mulighed i at deltage i de mange stridigheder på det ene eller andet parti.

Endelig begyndte også kirken at spille en selvstændig politisk rolle. I 1163 fandt den første kroning sted i Norge, og der blev med kirkens støtte fastlagt en tronfølgeordning. Samtidig arbejdede den norske kirke imidlertid under indtryk af udviklingen i Europa på en gennemførelse af de kirkelige friheder, dvs. ret til udnævnelse af de kirkelige embeder uden verdslig indblanding, immunitet (s. 37) og økonomiske privilegier.

Under SVERRE, der tilkæmpede sig enekongedømmet i årene

1177–84, kom det til åben kamp mellem kirke og kongemagt. Sverre søgte at indskrænke kirkens magt, bl. a. ærkebispens ret til at omgive sig med et væbnet følge; men hans stilling blev svækket af, at der til kirkestriden føjedes et socialt-geografisk opgør mellem de forholdsvis velstående bønder og godsejere i landskaberne omkring OSLO-FJORDEN, der var modstandere af den nye stærke kongemagt, og Sverres tilhængere, som rekrutteredes i landskaberne mod vest, VESTLANDENE OG TRØNDELAGEN; de blev af modstanderne betragtet som en samling landstrygere. Sverre døde i 1202, og efter hans død nærmede parterne sig efterhånden hinanden.

NORGE

Sølv mønt slået af Sverre. I omskriften proklameres kongen som Olav den Helliges lovlige efterfølger.

Kongemagtens kulmination i Norge 1217–1319

I perioden fra 1217, da Sverres sønnesøn HÅKON HÅKONSSON blev konge, til Sverre-ættens uddøden i 1319 nåede den norske kongemagt et højdepunkt. Kongen satte sin autoritet igennem inden for såvel lovgivning som lokaladministration og retsvæsen. Samtidig nød kongemagten godt af den fordel, at der ikke meldte sig nye tronprætendenter, så der var tale om et effektivt enekongedømme, og i 1260 blev det ved lov fastslået, at den norske kongemagt skulle være arvelig i Håkon Håkonssons familie, idet den ældste kongesøn skulle efterfølge sin fader.

Trods sin styrke kunne kongen dog ikke stække aristokratiet, og godsejernes magt på det politiske område var stigende. De havde i *rigsrådet* et redskab til at føre deres krav frem, og i det 13. århundredes to sidste årtier fik rigsrådet meget stor indflydelse på Norges styre.

I det 13. århundrede befandt de norske byer sig i vækst; men også de tyske hansestæders betydning voksede, og den norske økonomi blev stærkt afhængig af handelen med hanseaterne.

Norges nedgangstid 1319–97

Efter HÅKON V's død i 1319 blev den nye svenske konge MAGNUS (SMEK), der var hans dattersøn, også valgt til norsk konge. Da Magnus' regering blev indledt med en længere mindreårighed og han desuden mest opholdt sig i Sverige, betød personalunionen med dette land en styrkelse af rigsrådets styre i Norge. I øvrigt ønskede man en frigørelse fra Sverige, og da Magnus fik to sønner, blev den yngste, Håkon, i 1343 konge over Norge (HÅKON VI).

Efter det langvarige rådsstyre var kongemagten stærkt svækket, og Norges udenrigspolitiske stilling prægedes af afhængig-

NORGE

Margrethes norske segl med fire våbenskjolde for henholdsvis Danmark, Norge, Slesvig og Folkungerne.

hedsforholdet til hansestæderne med hensyn til fødevareforsyning og udenrigshandel. Hertil kom i århundredets midte *den sorte død*, der fik større betydning i Norge end i de øvrige nordiske lande, fordi den norske adel og gejstlighed blev særlig hårdt ramt. Dette havde til følge, at der blev indsat en række svenske adelige som lensmænd i de norske len, og samtidig hermed fandt der en indvandring sted af danske gejstlige, som besatte ledende stillinger i den norske kirke.

I 1363 indledte HÅKON VI en nærmere forbindelse med VALDEMAR ATTERDAG gennem ægteskabet med MARGRETHE, og da hun efter hans død i 1380 fik den effektive magt i Norge som formynder for sønnen OLUF, betød det en afgørende svækkelse af den norske adel og det norske rigsråd. Kun få nordmænd var til stede i 1397, da ERIK AF POMMERN blev kronet til konge over hele Norden (s. 47 f.).

7. Sveriges indre udvikling i middelalderen

Kirkeorganisation og tronkampe

Sverige var stort set samlet under én konge ved midten af det 11. århundrede; men ligesom i Danmark spillede opdelingen i landskaber fortsat en rolle.

Kristendommen kom til Sverige i begyndelsen af det 11. århundrede, og den blev, om end under nogen modstand, landets anerkendte religion i århundredets løb. Der blev gennemført en organisering i stifter og sogne, og de uundgåelige stridigheder omkring kirkens rettigheder og friheder udviklede sig på samme måde som i de andre nordiske lande. Under ERIK DEN HELLIGE i midten af det 12. århundrede blev der indledt en mission og erobring af FINLAND, som ved middelalderens slutning var fast knyttet til Sverige.

Politisk var forholdene i Sverige frem til 1250 prægede af tronkampe mellem efterkommere af ERIK DEN HELLIGE og SVERKER, og tronen kom til skiftevis at være hos det ene og det andet dynasti. I forbindelse hermed blev herremændene styrket, og ved midten af det 13. århundrede var stormanden BIRGER JARL i stand til at opbygge sin magt som landets faktiske regent. Han fik i 1250 anerkendt sin ældste søn som konge, og herefter blev Sverige regeret af hans familie, *Folkungerne*.

I øvrigt fulgte den administrative udvikling i Sverige linierne fra Danmark. Der skete en centralisering af administrationen; kongemagtens økonomi effektiviseredes, og kongen overtog ansvaret for lov og ret.

Udsnit af Birger Jarls segl.

Kongemagtens svækkelse under Folkungerne

Folkungernes styre, som strakte sig frem til Kalmarunionen, prægedes af mangel på stabilitet. De yngre sønner havde gennemgående svært ved at affinde sig med den ældstes kongemagt, og resultatet blev stadige tronkampe og uroligheder, som kulminerede i 1317, da kongen lod sine to yngre brødre sulte ihjel i fængsel. Dette førte til oprør og valg af den ene broders søn **MAGNUS SMEK** til konge i 1319.

SVERIGE

Magnus Smeks regering indledtes med en meget lang mindrerighed, som naturligt førte til en svækkelse af kongemagten. Da hans ældste søn blev myndig i 1356, gjorde han oprør mod faderen og blev anerkendt som medkonge; men han døde allerede i 1359.

Samtidig havde rigsrådet styrket sin magt, og da nu Magnus i 1363 indledte en nærmere forbindelse med Sveriges hidtidige modstander **VALDEMAR ATTERDAG**, afsatte det ham og tog i stedet hans nevø **ALBREKT AF MECKLENBURG** til konge. Den faktiske regering lå imidlertid hos drosten **BO JONSSON GRIP**, der støttede sig på den håndfæstning, Albrekt som den første svenske konge havde måtte underskrive.

Efter Bo Jonssons død trak det op til et opgør mellem herremandsstanden og kongen. I denne situation tilkaldte herremændene hjælp fra **MARGRETHE** i Danmark, og mod at få herredømmet over de vigtigste svenske fæstninger sendte hun i 1388 en hær til Sverige og besejrede Albrekt, som blev taget til fange (s. 47). Til gengæld for hjælpen måtte den svenske adel anerkende Margrethes stærke regeringsmagt, som bl. a. resulterede i en udvidelse af krongodset og et fastere greb om lokalforvaltningen. Ved et møde i **KALMAR** i 1397 lod det svenske rigsråd sammen med det danske og det norske Margrethes søsterdattersøn **ERIK AF POMMERN** krone til konge (s. 47 f.).

8. Nordens udenrigspolitik 1075–1397

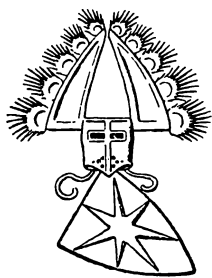
De nordiske landes indbyrdes forhold

I middelalderens første del frem til midten af det 13. århundrede var der forholdsvis ringe forbindelse mellem de nordiske lande. Der forekom ægteskaber mellem de forskellige kongefamilier, og under tronkampene fra 1130 var det ret almindeligt, at uheldige prætendenter i det ene land søgte tilflugt i et af de øvrige nordiske lande.

NORDEN

Fra midten af det 13. århundrede begyndte man at komme tættere ind på livet af hinanden. Kong **ABEL** af Danmark (1250

–52) blandede sig i de svenske tronstridigheder, og som svar herpå stablede BIRGER JARL en alliance på benene imod Danmark. Forholdet blev yderligere kompliceret af de ægteskaber, den afdøde ERIK PLOVPENNINGS døtre havde indgået med henholdsvis kongen af Sverige og kongen af Norge; disse ægteskaber indebar for det første, at man i Danmark skulle udrede store medgiffter, som ville forringe kongemagtens økonomiske magtstilling, og for det andet blev der åbnet mulighed for eventuelle arvekrav på den danske trone i fremtiden. Fra dansk side vægrede man sig ved at udrede medgifterne, og dette førte til en krig med Norge, som først blev afgjort med dansk nederlag kort før år 1300.

Våbenmærke tilhørende de fredløses fører, Marsk Stig, som havde spillet en fremtrædende politisk rolle før drabet på Erik Glipping.

Forud havde de fredløse, som var blevet dømt skyldige i mordet på ERIK GLIPPING (s. 38), søgt tilflugt i Norge, og herfra foretog de hærgningstogter mod Danmark.

Som modvægt mod Norge søgte ERIK MENVED at skabe et nært forhold til Sverige gennem et dobbelt fyrsteægteskab, idet den danske og den svenske konge ægtede hinandens søstre. Den svenske konge sad dog ikke fast i sadlen, og trods flere hjælpeaktioner fra Erik Menveds side blev han forjaget i 1318 og hans søn henrettet.

Anledningen til forjagelsen af den svenske konge var, at han havde ladet sine to yngre brødre ombringe i fangenskab. Den ene af disse brødre havde imidlertid været gift med den norske konge HÅKON V's eneste datter og havde efterladt sig to børn, datteren EUFEMIA og den etårige søn MAGNUS (SMEK), som i 1319 blev konge i både Sverige og Norge. Personalunionen varede til 1343, da Magnus' yngste søn, HÅKON, blev konge i Norge. Han lagde sig nok tæt op ad sin faders udenrigspolitik; men reelt var de to riger atter adskilte.

I mellemtiden havde MAGNUS fået problemer med forholdet til Danmark. Under dette lands splittelse 1320–40 var det i 1332 blevet muligt for ham at annektere SKÅNE, HALLAND og BLEKINGE ved betaling af en sum penge til panthaveren, grev JOHAN AF PLÖN. Da VALDEMAR ATTERDAG i 1340 oprettede sit kongedømme i Danmark, blev generhvervelsen af de østdanske landskaber aktuel; men svenskerne, der havde betalt landskaberne dyrt, ville ikke give slip. Under Magnus Smeks indre vanskeligheder i slutningen af 1350'erne (s. 45) fiskede Valdemar Atterdag i rørte vande, og i 1360 kunne han i løbet af få måneder tilbageerobre landskaberne. Året efter fulgte Valdemar sin succes op med en erobring af den svenske ø GOTLAND med den vigtige handelsby VISBY.

Resultatet af disse svenske nederlag blev en dyb mistillid til

Parti af Visbys middelalderlige bymur. Den kom ikke til at stå sin prøve i 1361, idet byen overgav sig frivilligt mod at slippe for plyndring. Kongen lod dog bryde en breche i muren, hvorigennem han holdt sit sejrindtog i Visby.

Magnus, og da han for at styrke sin personlige magtstilling oven i købet i 1363 lod sin søn HÅKON VI ægte Valdemar Atterdags datter MARGRETHE, afsatte rigsrådet ham og valgte i stedet hans nevø ALBREKT, en søn af Eufemia, til svensk konge.

NORDEN

Efter at Magnus' ældste søn var død i 1359 (s. 45), hævdede hans broder, Norges konge HÅKON VI, sin ret til den svenske trone. Dette blev bestemmende for den politik, MARGRETHE førte over for Sverige.

I 1376 var Håkons og Margrethes søn OLUF blevet valgt til konge af Danmark. Ved faderens død i 1380 blev han også norsk konge og overtog samtidig kravet på den svenske trone, og i 1386 frembød der sig en chance for at gennemtvinge dette krav. Da døde nemlig den svenske adels leder Bo JONSSON GRIP, som havde behersket en stor mængde af de svenske hovedfæstninger gennem lån til mecklenburgske høvedsmænd, og da nu ALBREKT efter hans død hentede forstærkning i Mecklenburg til et opgør med de svenske herremænd, søgte disse på deres side hjælp hos Margrethe, der i 1388 stillede en hær til rådighed, som slog Albrekts hær og tog ham selv til fange. Som betaling for hjælpen måtte de svenske herremænd overlade Margrethe herredømmet over en stor del af de fæstninger, Bo Jonsson havde efterladt sig, og hun stod nu meget stærkt som Sveriges regentinde.

I 1387 døde Oluf; men Margrethe fik i Danmark og Norge stilling som rigsforstander, indtil der var fundet en ny konge. I alle tre nordiske lande faldt valget på Margrethes søsterdattersøn ERIK (AF POMMERN), og dette blev beseglet ved en højtidelig-

hed i KALMAR i sommeren 1397, hvor rigsråder fra de tre nordiske lande lod Erik krone til konge. Den reelle magt hvilede dog fortsat hos Margrethe.

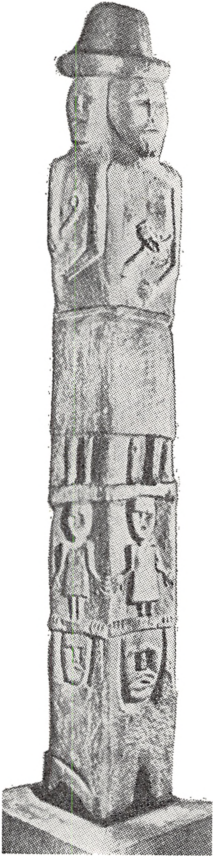
Danmarks forhold til det sydlige udland

Ved middelalderens begyndelse hærgedes Danmarks sydlige landskaber af *venderne*. Disse, som boede i områderne syd for Østersøen, blev på deres side trængt af tyskerne i vest, hvis overlegne militærorganisation gjorde det muligt for dem at få overherredømmet over områderne øst for ELBEN og dér opdyrke nyt land.

Til værn mod venderne organiserede danskerne i første omgang et forsvar i SØNDERJYLLAND under en jarl, og i denne stilling indsatte kong Niels i 1120'erne sin nevø KNUD LAVARD. Han blev hurtigt herre over venderne og modtog formelt herredømmet over dem af den tyske kejsers hånd. Da tronstridighederne i Danmark brød ud efter mordet på Knud Lavard i 1131, kunne kejseren blande sig i forholdene i Danmark og opnå anerkendelse af sin lenshøjhed.

Under VALDEMAR DEN STORE (1157–82) blev venderne bekæmpet gennem et samarbejde mellem danskerne og hertugen af Sachsen, HENRIK LØVE. Det lykkedes danskerne at sætte sig fast på den vendiske ø RÜGEN; men herudover blev resultaterne af de danske vendertog små sammenlignet med den tyske kolonisation. Efterhånden kølnedes forholdet mellem danskere og tyskere, da man ikke kunne enes om delingen af byttet fra vendertogene, og da dette faldt sammen med, at man fra dansk side nægtede at anerkende den tyske kejsers lenshøjhed i 1182, kom det til en væbnet kamp, der til dels var inspireret af den tyske kejser. Resultatet af disse kampe blev oprettelsen af et dansk herredømme syd for Østersøen.

Under VALDEMAR SEJR (1202–41) kom dette herredømme til at omfatte hele Østersø-kysten fra Pommern til Sønderjylland; men dets løse grundlag blev afsløret i 1223, da en vasal tog den danske konge til fange og alle de nordtyske lande faldt fra. Derpå blev der gjort flere forsøg på at genoprette herredømmet; men efter gentagne danske nederlag slog Valdemar Sejr sig i 1227 til tåls med tabet af de tyske lande; kun Rügen blev tilbage under Danmark. Forud havde Valdemar udbygget sit herredømme gennem en erobring af det nordlige ESTLAND, hvor de tyske riddere var i vanskeligheder. Også dette land forblev under dansk overhøjhed – indtil 1346, da det blev solgt til de tyske riddere af VALDEMAR ATTERDAG.

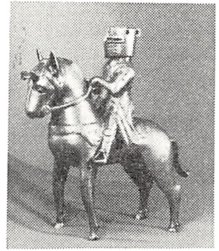
Statue af den vendiske gud Svantevit, hvis helligdom i Arkona på Rügen i 1169 blev ødelagt af Valdemar den Store og Absalon (s. 125).

Efter Valdemar Sejr stabiliseredes forholdet til Tyskland, og den danske udenrigspolitik sydpå fik nu som mål at neutralisere de holstenske grever og den sønderjyske hertug, der udgjorde en stadig trussel mod den danske kongemagt. I 1302 indledte ERIK MENVED imidlertid en genoptagelse af Valdemar Sejrs nordtyske politik; men dette forsøg førte blot til en styrkelse af den nordtyske stat MECKLENBURG, der støttede den danske konge med militærmagt, og for selve Danmark blev resultatet katastrofalt, idet Erik Menved for at finansiere sin krigspolitik måtte pantsætte store dele af landet til sine lejetropførere. Hans broder KRISTOFFER II var ikke i stand til at bremse udviklingen, og frem til 1340 var Danmark splittet op på et stort antal, fortrinsvis tyske, panthavere.

VALDEMAR ATTERDAG genopbyggede det danske rige, men indledte samtidig en langt mere europæisk-orienteret udenrigspolitik end sine forgængere. Han oprettede nære forbindelser med en række nordtyske fyrster såvel som med den tyske kejser, og dette udnyttede han til at holde de holstenske grever, den sønderjyske hertug og hansestæderne i skak. Endvidere havde han nær forbindelse med pavestolen i AVIGNON. Kirkens åndelige magt var blevet stærkt svækket efter overflyttelsen fra Rom; men den enkelte territorialfyrste kunne gennem et samarbejde med paven opnå stor indflydelse på nationalkirken, og den danske kirke var da heller ikke under Valdemar Atterdag i stand til at hævde sin selvstændighed.

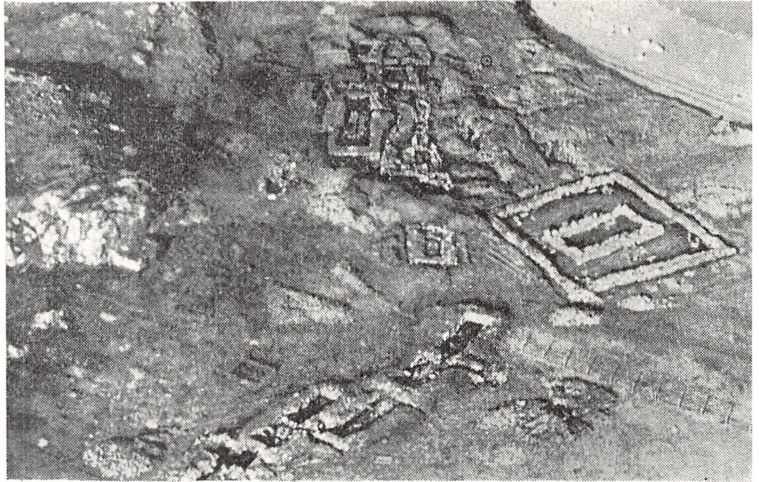
Gennem sin erobring af GOTLAND med den rige handelsby VISBY i 1361 lagde Valdemar Atterdag sig ikke alene ud med Sverige, men også med hansestæderne, og i 1367 fandt disse to fjendegrupper sammen med Valdemars øvrige modstandere, Mecklenburg og Holsten, i en angrebskrig mod Danmark, under hvilken den danske konge forlod sit rige (s. 40). I 1370 lykkedes det at slutte en separatfred med hovedmodstanderen, hansestæderne, og prisen herfor var, at disse fik anerkendt deres handelsrettigheder i Danmark og overtog en række slotte øst for Øresund i pant for 15 år, hvorved de fik sikret herredømmet over Skåne-markedet for denne periode.

Som Valdemar Atterdags arvtager gik MARGRETHES politik ud på at svække hansestædernes magt i Skandinavien. I 1385 måtte hanseaterne aflevere de skånske slotte, og derefter var forholdet præget af gensidig forsigtighed. De tyske byer var vel på den ene side interesserede i at slippe så billigt som muligt til deres handelsrettigheder i Skandinavien; men på den anden side krævede deres handel stabile retsforhold, som kun kunne tilvejebringes af den stærke fyrstemagt.

Sølv-aquamanile (vandkande til rituel brug) fra o. 1300 udformet som en rytter i panser og plade.

Gården Brattahlid ved Julianehåb, som går tilbage til Grønlands første kolonisering. Forneden staldbygningerne, i midten til højre kirken i dens indhegning, og foroven stuehuset. Bygningernes vægge, som var opført af sten, græstørv og jord, var o. 3 m tykke, så man kunne holde på varmen.

Norges udenrigspolitik

NORGE

Den norske udenrigspolitik var i den tidlige middelalder orienteret mod det nordlige Atlanterhav. Omkring 1100 blev der gennemført en række togter mod øerne omkring Skotland; men det herredømme, der blev oprettet herigennem, fik ikke lang varighed.

Til gengæld blev der skabt et fast herredømme over ISLAND. Den republik, der var blevet oprettet her af vikingetidens norske udvandrere, var ved at gå til grunde i stridigheder mellem godsejerne, og hermed fik nordmændene muligheder for at styrke deres indflydelse. I 1262 hyldede islændingene HÅKON HÅKONSSON som konge, og i de følgende år skete der en kraftig udbygning af den norske konges indflydelse på Island.

På GRØNLAND, som i høj grad var afhængigt af forsyninger fra Norge og derfor gav sig ind under den norske krone på samme tid som Island, var den kongelige indflydelse også stærk; men da det økonomiske udbytte af de grønlandske besiddelser var forholdsvis ringe, var interessen fra moderlandets side også beskeden, og efterhånden ophørte den regelmæssige skibsforbindelse mellem Grønland og Norge.

Sveriges interesser mod øst

SVERIGE

Allerede på et tidligt tidspunkt var man fra Sveriges side begyndt at interessere sig for FINLAND, og i samme takt, som vikingetidens svenske interesser i Rusland var på retur, styrkedes grebet om Finland. Erobringen skete på overfladen som mission eller korstog; men reelt indgik Finland i det 14. århundrede som en fast bestanddel af Sverige.

IV. UNIONSTIDEN (1397–1523)

1. De grundlæggende politiske problemer

Periodens generelle træk

Kalmarunionens tidsalder, 1397–1523, var en overgangsperiode mellem middelalder og renæssance i Norden. De feudale tendenser forsvandt, og samtidig med at herremændene sluttede sig sammen i en snævert defineret stand med særlige økonomiske og sociale kendetegn – en *adel* – begyndte borgerne at markere sig som en selvstændig politisk faktor. Medens statens administration blev udbygget og effektiviseret, befandt den katolske kirkes organisation, der havde spillet så stor en rolle i middelalderen, sig i opløsning.

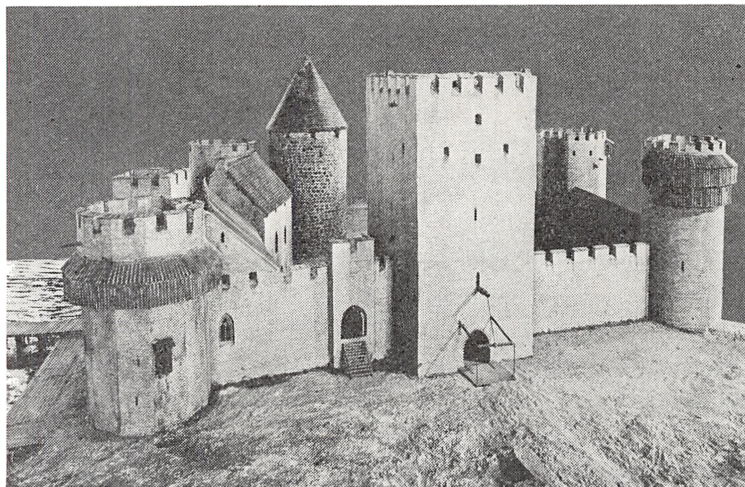
NORDEN

Konge og rigsråd

Konflikten mellem kongemagten og de privilegerede stænder, herremændene og kirken, om magtens fordeling fortsatte. Herremændene havde nu fået et fast samlingspunkt i *rigsrådet*, hvor man udformede kongernes valghåndfæstninger, og tendensen i disse var en svækkelse af kongemagten: rigsrådet skulle have mere indseende med regeringens førelse, herunder opkrævnin-gen af skatter; kongen måtte ikke omgå rigsrådets valgret ved at udnævne sin efterfølger i levende live, og rigsrådet havde ret til oprør i tilfælde af, at kongen ikke overholdt håndfæstningen.

Når rigsrådet kunne få kongerne med til så vidtgående indrømmelser, skyldtes det til dels, at tronfølgen i den omtalte periode var snævert forbundet med unionsspørgsmålet: for at opnå unionskongedømmet var den enkelte konge ofte villig til at gøre mere vidtgående indrømmelser, end han strengt taget behøvede. På den anden side kunne kongen i det daglige vinde den indflydelse tilbage, som blev sat over styr i valghåndfæstningerne. Rigsrådet var jo ikke samlet permanent, og dets medlemmer var ofte mere interesserede i at administrere deres godser end i de nordiske rigers forhold. Hertil kom, at kongen ofte undlod at besætte embederne som *rigshovmester* og *kansler*, men lod den hertil knyttede administration varetage af sin egen stab. Til denne blev der ofte udnævnt folk af borgerstanden, som ikke havde store godsbesiddelser og en veludviklet standsfølelse at falde tilbage på og derfor var mere tilbøjelige til at føre kongens politik.

Rekonstruktion af Kalmar Slot o. 1400. Afgørende ved bygningernes udformning var forsvarshensynet. Bemærk skyttegangene på hjørnetårnene, vindebroen og de små og ret utilgængelige vinduer i ydermuren.

NORDEN

Politisk havde kongen således ofte fat i den lange ende; men på den anden side måtte han give herremændene og kirken væsentlige indrømmelser, fordi økonomien ikke var i orden. Krigene – først om Sønderjylland, dernæst om unionen – var en stadig belastning, og i 1460 pådrog kongemagten sig i forbindelse med det sønderjyske spørgsmål en kæmpegæld (s. 62), som endnu ikke var afviklet endeligt i 1523. Sådanne gældsposter kunne alene afvikles gennem ekstraordinære skatteopkrævninger, og hertil var de privilegerede stænders samtykke nødvendigt.

I Norge var kongemagten stærkest, idet adel og gejstlighed var svækket efter *den sorte døds* hærgen i midten af det 14. århundrede. I Danmark befandt rigsrådet og kongemagten sig i balance gennem perioden, og endelig var det i Sverige rigsrådet, der havde overtaget; det lå i dets hånd at give de danske konger unionskongedømmet, og man var i Sverige i stand til i givet fald at mobilisere en bred folkelig opinion imod den danske kongemagt.

Kirkens stilling

Gennem hele middelalderen havde den katolske kirke med sine krav om frihed og selvstændighed været kongemagtens farligste og mest udholdende modspiller; men dens position blev afgørende svækket, da paven i 1309 tog ophold i AVIGNON og dermed i verdens øjne blev stærkt afhængig af den franske konge. Kirken gled efterhånden ind i en verdsliggørelse, der banede vejen for de senere reformatorer, JAN HUS o. 1400 og LUTHER

og hans samtidige i begyndelsen af det 16. århundrede. Det var ikke mere kirkens ideale fordringer, kampen drejede sig om, men om penge og indflydelse, og dette i forbindelse med kirkens splittelse o. 1380, da der blev valgt flere paver på én gang, førte frem til *koncilbevægelsen*, i hvilken mange fremtrædende gejstlige fra hele Europa dels gik ind for kirkelige reformer, dels krævede, at paven skulle stilles under en forsamling af repræsentanter for kirkens medlemmer – *et koncil* – som altså blev øverste myndighed. Også fra Norden deltog der repræsentanter for gejstligheden i de store kirkeforsamlinger, som blev afholdt i det 15. århundredes første halvdel; men reformer af åndelig art førte disse konciler ikke til.

I de nordiske lande havde kirken i tidens løb sat sig på store godsbesiddelser, og da udbudet af agerjord var begrænset, er det forståeligt, at både kongemagt og adel så skævt til kirkens besiddelser. Denne modvilje imødekom man fra kirkens side ved at lade herremændene bestyre kirkegodset og nyde størstedelen af indkomsterne, og samtidig fik adelen næsten monopol på at besætte de højere kirkelige embeder. Dermed blev kirken en forsørgelsesinstitution for adelen, og gennem sammensmeltningen mellem adel og kirke indtrådte der en verdsliggørelse af kirkens levevis, som vakte modvilje i den brede befolkning og banede vej for reformationen.

2. Kalmarunionen

Unionens forudsætninger

Den union med fælles statsoverhoved, som de tre nordiske riger indgik i 1397, var udtryk for en fælleseuropæisk tendens i det 15. århundrede. Samtidig med at fyrstelige besiddelser mere eller mindre blev delt som privatgods gennem arvedelinger – hvilket var tilfældet med mange fyrstendømmer i Tyskland og Frankrig – var det muligt for en fyrste at udvide sine besiddelser gennem en vel tilrettelagt ægteskabspolitik. Ikke mindst det nye tyske kejserhus, *Habsburgerne*, og de burgundiske hertuger demonstrerede, hvorledes man på denne måde kunne opbygge store riger.

Der kan peges på adskillige faktorer, som på langt sigt kunne stimulere til en union i Norden. For det første gjorde der sig mange fællestræk gældende i de nordiske lande i form af levevis, sprog og historisk baggrund. Dernæst havde kongehusene fra midten af det 13. århundrede haft livlige forbindelser i form af ægteskabsalliancer, hvorved det dynastiske fællesskab blev

NORDEN

Koncilsegl med gengivelse af Skt. Paulus og Skt. Peter.

Erik af Pommerns krigsflag, som blev erobret af lübeckerne under et slag i Øresund 1427 og derpå hang i Maria-kirken i Lübeck indtil 2. verdenskrig, da det blev ødelagt. Felterne til venstre symboliserer Sverige, Danmark, Pommern og Norge; til højre en fremstilling af Skt. Ib og Jomfru Maria med Jesus-barnet.

NORDEN

styrket. Således nedstammede Margrethes søn OLUF fra alle tre kongehuse, og det samme var – om end mindre direkte – tilfældet med ERIK AF POMMERN. Endelig var navnlig den norske politiske struktur i tidens løb blevet infiltreret fra nabolandene (s. 44).

Disse tendenser behøvede imidlertid ikke at have fået afgørende betydning, dersom der ikke i 1380'erne havde foreligget en speciel politisk situation, som kongemagten var talentfuld nok til at udnytte. MARGRETHE, der regerede i Olufs navn, så det som sin væsentligste opgave at styrke kongemagten mest muligt og dernæst at hævde sønnens arvekrav på Sverige. Derfor var hun både villig og parat, da den svenske adel bad om hendes hjælp til at jage den regerende konge ud, men lod sig på den anden side købe så dyrt, at det unionskongedømme, der blev skabt i 1397, hvilede på et langt stærkere grundlag end de tidligere nationale kongedømmer.

Fra Margrethe til Kristoffer af Bayern

Som følge af unionskongedømmets faste forankring var MARGRETHE, der tegnede kongemagten indtil sin død i 1412, i stand til at gennemtvinge, at krongods, der var gået tabt, blev tilbageleveret i betydeligt omfang, uden at denne upopulære foranstaltning fik uheldige følger for kongemagten.

Til gengæld blev kongemagten svækket af de krige, ERIK AF POMMERN førte i Sønderjylland (s. 60); thi dels medførte behovet for penge til disse krige, at kongen kom i afhængighedsforhold til de privilegerede stænder, som skulle bevilge ekstra-

skatter; dels ville befolkningerne i Norge og Sverige ikke anerkende, at de skulle lide under de økonomiske konsekvenser af krige, der kun angik Danmark. Hertil kom yderligere, at kongen viste ringe lydhørhed, når svenskerne beklagede sig over, at de vigtigste len og bispesæder i deres land blev besat med danskere og tyskere.

I 1434 mundede den svenske utilfredshed med Erik af Pomern ud i et storstilet oprør, som i høj grad svækkede hans stilling, og da han derefter ikke var til sinds at danse efter rigsrådenes fløjte (s. 61), blev han afsat i alle tre riger. I stedet tilfaldt unionskongedømmet hans nevø KRISTOFFER AF BAYERN, der var villig til at besegle en håndfæstning, som gav kongen indskrænket magt.

De første Oldenborgere

Da Kristoffer uventet døde i 1448, valgte danskerne hertug CHRISTIAN AF OLDENBURG, medens svenskerne foretrak en svensk adelsmand, KARL KNUTSSON, som konge. De følte, at man fra dansk side ikke havde taget tilstrækkeligt hensyn til dem ved kongevalget, men lod døren stå åben for en eventuel fremtidig fornyelse af unionen.

Når unionen ikke én gang for alle blev skrinlagt i 1448, skyldtes det, at kredse inden for de nordiske rigers adel havde stor interesse i en eller anden form for sammenslutning mellem de tre lande. Dette hang bl. a. sammen med, at danske slægter i tidens løb gennem embedsbesættelser var kommet til Sverige og her havde skaffet sig store godsbesiddelser i tilgift til deres besiddelser i Danmark; for at holde sammen på dem var det en nødvendighed, at der eksisterede en fælles politisk ledelse. Endvidere var unionen for de tre landes rigsråd et værktøj til svækkelse af kongemagten. Dette kom f. eks. klart frem, da Christian I's søn HANS i 1481 skulle være konge; for selv om faderen tidligere havde fået ham hyldet i Danmark og Norge og dermed sat de pågældende rigsråds valgret ud af spillet, lykkedes det for det danske rigsråd at få ham til at gå ind på en håndfæstning, der stærkt indskrænkede kongens rettigheder, idet det kunne overbevise ham om, at han herved ville blive i stand til at opnå kongedømmet i Sverige i tilgift til Danmark og Norge.

De svenske stormænd var gennemgående lidet interesserede i det danske kongedømme, og fra 1471 lededes det svenske rigsråd af en rigsforsander, STEN STURE DEN ÆLDRE, som nødigt så sin egen magt beskåret gennem anerkendelsen af en konge. De

Træfigur af Karl Knutsson skåret af den kendte svenske billedskærer Bernt Notke.

svenske adelsfamilier lå imidlertid ofte i indbyrdes strid, og ved at udnytte denne splittelse i forbindelse med militærmagt lykkedes det for kortere tid CHRISTIAN I og HANS at opnå kongemagten i Sverige. Som følge af de danske kongers skattepålæg og krigspolitik blev det dog muligt for de svenske unionsmodstandere at rejse oprør og genindføre rigsforsanderskabet.

Unionens undergang

I 1520 udnyttede Hans' søn CHRISTIAN II en strid mellem rigsforsanderen STEN STURE DEN YNGRE og ærkebispens GUSTAV TROLLE til at sikre sig den svenske kongemagt, oven i købet med arveret. Men derpå førte hans forsøg på gennem *det stockholmske blodbad* (s. 65) at eliminere den svenske højadel som politisk faktor til, at den svenske befolkning endnu en gang stod enigt sammen imod den danske konge, og nu var unionskongedømmet blevet så kompromitteret, at det ikke mere havde nogen fremtid for sig. Efter Christian II's fald i 1523 blev unionen snarest en belastning for forholdet mellem de nordiske lande, idet de danske konger fortsat stræbte efter at genoprette unionsherredømmet, medens svenskerne betragtede unionstiden og dens blodige afslutning som eksempel på danskernes og specielt de danske kongers troløshed, som de absolut ikke havde lyst til at forny bekendtskabet med.

3. Økonomiske og sociale forhold 1397–1523

Den senmiddelalderlige krisens følgevirkninger

Den senmiddelalderlige krise, der var sat ind i det 14. århundrede (s. 32), havde på kort sigt haft til følge, at arbejdskraften blev mere efterspurgt, hvorved bønder og daglejere fik en stærkere position over for godsejerne, som havde behov for både arbejdskraft til hovedgårdene og fæstere til bondegårdene. Dette førte for Norges vedkommende til, at bønderne gennemgående fik en friere stilling, end de tidligere havde haft. Derimod blev der i det øvrige Norden tale om gennemførelse af foranstaltninger til begrænsning af krisens følger for herremandsstanden.

For det første søgte man i Danmark og Sverige gennem lovgivning at begrænse bøndernes muligheder for at opnå de bedst muligt fæstevilkår, f. eks. gennem forbud mod at forlade fæsteforholdet, dersom det ikke blev fundet tilfredsstillende. Dernæst søgte herremændene – og det var på længere sigt mere væsentligt – at tilpasse sig de nye konjunkturer gennem driftsomlæg-

ning. Hovedgårdsdriften blev lagt om fra kornavl til kreatur- og fåreavl, som krævede mindre investeringer i redskaber og arbejdskraft, og samtidig hermed intensiverede man eksporten af kød og mejeriprodukter til Tyskland. Her havde herremændene mulighed for at handle direkte med hanseaterne – altså uden om borgerne i de danske byer.

Forudsætningen for den nye form for landbrug var, at man rådede over meget land, og det 15. århundrede prægedes da af herremændenes bestræbelser på med alle midler at udvide deres jordegods. Som resultat heraf blev for det første herremandsstandens nederste del, *væbneradelen*, udslettet. Væbnerne havde forholdsvis lidt gods, og derfor fik de, da krisen for alvor slog igennem i midten af det 14. århundrede, i den grad beskåret deres landgilde-indtægter, at de måtte stifte gæld hos bedre stillede standsfæller, som efterhånden overtog deres gods, når de ikke kunne indfri gælden. Dernæst blev mange af de fæstegårde, som under krigen var kommet ud af drift af mangel på arbejdskraft, nedlagt og deres jord lagt under hovedgårdene, og endvidere blev der udfoldet bestræbelser for også at få de få tilbageværende selvejere lagt ind under herregårdene. Endelig søgte herremændene at få del i kirkegodset, og omkring midten af det 15. århundrede måtte kirken i realiteten bøje sig for disse bestræbelser og lade herremændene få store dele af kirkegodset som len.

Med de mindre herremænds forsvinden kom de tilbageværende godsejere til at stå skarper afgrænset over for bønderne og resten af samfundet som en særlig *adelsklasse*, og i 1430'erne

I urolige tider blev bøndernes marker ofte hærget af stridende krigsstyrker. På dette kalkmaleri fra slutningen af det 15. årh. ses en flok ryttere udrustet med sværd eller armbrøst, tidens farligste skydevåben. De nyopfundne ildvåben forskrækkede mere ved larmen end ved den skade, de voldte.

blev det formelt fastslået, at betingelsen for at tilhøre adelen og nyde dens privilegier var, at ens forældre også havde været adelige. Dermed var herremændene blevet til en lukket stand, som det var vanskeligt at trænge ind i.

Byerne

De nordiske byer kunne i mange tilfælde som bebyggelser føres tilbage til vikingetiden, og de fleste eksisterede som købstæder før 1397; men først efter dette år begyndte bybefolkningen at træde frem som en stand af økonomisk og politisk betydning.

Hansestædernes greb om den nordiske handel og Skåne-markedet havde hæmmet købstæderne i væksten, og ved det 15. århundredes begyndelse var de efter europæisk målestok for små at regne. Kun BERGEN, VISBY og STOCKHOLM var byer af nogen betydning. Hansestædernes magt og deres krav om handelsrettigheder og egen jurisdiktion førte på langt sigt til en anti-hanseatisk politik fra de nordiske kongers side. Eksemplet fra Norge viste, hvor farligt det var at lade en fremmed magt beherske vigtige dele af det økonomiske liv, og man var træt af de tyske købmænds stadige indblanding i nordisk politik.

Til hansestædernes tilbagegang bidrog også, at købmænd fra ENGLAND og HOLLAND nu sejlede nord om Skagen og handlede både med de nordiske lande og de øvrige Østersø-lande. Det blev en fast linie i nordisk politik at opretholde ligevægten mellem hansestæderne på den ene side og englænderne og hollænderne på den anden. Endelig blev hansestæderne ramt af, at deres vigtigste handelsplads i Norden, *Skåne-markedet*, mistede sin betydning som Danmarks økonomiske centrum. Silden i ØRESUND tog af; men til gengæld viste der sig nye muligheder i LIMFJORDEN.

Ved siden af de tidligere nævnte byer i egentlig forstand var der imidlertid rundt om i Norden vokset en række mindre købstæder op, der tjente som handelspladser for eksport- og importvarer, og fra det 15. århundredes begyndelse gjorde deres indbyggere i stigende grad gældende, at handelen burde gå gennem deres hænder og ikke ske direkte mellem herremænd, bønder og udenlandske købmænd. I første omgang blev de imødekommet fra kongemagtens side med et forbud mod handel uden for byerne, og senere blev der også indført regler til sikring af, at i hvert fald en del af handelen i byerne gik gennem borgerne hænder.

Fra kongemagtens side blev der givet udførlige anvisninger på, hvorledes byerne skulle styres. Ledelsen lå hos selvsupple-

Fra udgravningerne af det hanseatiske kvarter, Tyskerbryggen, i Bergen, af hvilket der trods ødelæggelser er bevaret en stor del. Det afbildede hus har haft stenmure funderede med træpæle i den bløde undergrund, og i stedet for at nøjes med ler eller sten har man lagt et trægulv.

rende *råd*, fra hvilke også borgmestrene udgik, og det var fastslået, at kun storkøbmand og andre velhavende borgere kunne være medlemmer af byrådene (s. 106 f.).

Når kongemagten interesserede sig for byerne og deres indbyggere, var det både af økonomiske og politiske grunde. Jo mere der handlede, desto flere skatter blev der betalt; men endnu mere væsentligt var det, at borgerstanden med tiden kunne komme til at danne en modvægt mod de privilegerede stænder. I de byer, der ved begyndelsen af det 16. århundrede var de mest betydningsfulde i Norden: STOCKHOLM, BERGEN, MALMØ og KØBENHAVN, kunne borgerskabets støtte i forbindelse med byernes militære betydning blive afgørende for kongemagten i tilfælde af en konflikt med kirken og adelen.

NORDEN

Sociale modsætninger

Den overgang fra selveje til fæste, som fandt sted i Norden i løbet af det 13. og 14. århundrede, havde sin baggrund i de urolige tider og bøndernes behov for støtte, og derfor var de villige til at tage de vilkår, som herremændene gav. Med krisen i midten af det 14. århundrede fik bønderne bedre kort på hånden, idet der nu blev mangel på arbejdskraft; men dette førte kun til en række modforanstaltninger, som skulle sikre herremændenes herredømme over fæsterne (s. 56 f.). Resultatet heraf blev stærke sociale spændinger, og de fandt ved midten af det

15. århundrede udladning i en række *bondeopstande*, som delvis var inspirerede af lignende fænomener i Tyskland. Som godsejere var både kongemagt og adel enige om at slå disse opstande ned, og navnlig i Sverige og Danmark blev undertrykkelsen af bondestanden kraftigere end før. Bønderne havde svært ved at drage bort og finde bedre arbejdsvilkår, hvis de var utilfredse, og de følte sig klemte, når den offentlige – dvs. kongens – magt ofte var lig med eller erstattet af herremændenes magt.

Segl fra smedelavet i Flensborg.

Også i byerne var der spændinger; men medens de tyske byer ved Østersøen i årene omkring 1410 blev rystet af en række opstande, som sikrede håndværkerne magt og medindflydelse på storkøbmændenes bekostning, holdt kongemagten og de velstående borgere de nordiske håndværkere uden for enhver politisk indflydelse. De måtte gerne organisere sig i faglige sammenslutninger, *lav*; men de var udelukkede fra valg til rådene.

4. Danmark 1397–1523

Unionskongedømmet svækkes

Takket være Margrethes faste, målbeviste styre hvilede ERIK AF POMMERNS kongedømme i såvel økonomisk som politisk henseende på et solidt grundlag, og udenrigspolitisk stod kongen stærkt gennem unionen med Norge og Sverige.

I 1404 blev den sønderjyske hertug, holsteneren GERHARD (s. 40 f.), dræbt under et krigstog. Derpå udnyttede MARGRETHE straks muligheden for at styrke den danske kronens indflydelse i landsdelen, og gennem en blanding af diplomati og åben krigsførelse havde hun ved sin død i 1412 fået landet indtil Flensborg ind under den danske krone. ERIK AF POMMERN foretrak at underbygge sin stilling med formelle krav, og han påviste og fik den tyske kejsers medhold i, at Sønderjylland var et hjemfaldent len, dvs. at det hørte under kronen. Da han imidlertid skulle sætte magt bag formaliteterne, havde han ikke heldet med sig, og i 1432 måtte han anerkende, at Sønderjylland hørte under den yngste af Gerhards sønner, ADOLF.

Gennem dette nederlag blev både kongens magt og hans prestige alvorligt rystet. Herremændenes støtte til krigen havde måttet købes med en forøgelse af deres indflydelse på statsstyrelsen, og endvidere havde Erik også søgt dækning for krigsomkostningerne gennem møntforringelse og nye toldpålæg, bl. a. i ØRESUND. Dette bragte ham imidlertid i øget modsætning til hansestæderne, der i 1426 sluttede sig til kongens modstan-

dere, og dette blev på længere sigt en medvirkende årsag til det svenske oprør i 1434 (s. 66).

Da Erik af Pommern under dette oprør mødte modstand fra såvel det svenske som det danske rigsråd, måtte han i 1436 gå ind på en unionsaftale, som gav rigsrådene i de tre nordiske lande stor indflydelse på landenes politik og embedsbesættelser. Men straks efter demonstrerede han sin uvilje mod denne aftale ved at nedlægge regeringen og drage til GOTLAND. Han regnede med, at der hurtigt ville opstå behov for et politisk samlingspunkt, og det slog også til, idet bønderne i såvel Danmark som Sverige rejste oprør imod herremændenes øgede magt. I stedet for at kalde Erik tilbage henvendte det danske rigsråd sig imidlertid til hans nevø KRISTOFFER AF BAYERN, der i 1440 erklærede sig villig til at overtage kongemagten i Danmark, selv om den reelle magt ifølge hans håndfæstning kom til at ligge hos rigsrådet. Snart efter blev han også valgt til konge i Sverige og Norge.

Den politiske centrumfigur i Danmark var i denne periode ærkebispens HANS LAXMAND. Hans institution, kirken, udøvede vel nu kun en beskedent indflydelse, og Erik af Pommern havde da også uden nævneværdig modstand kunnet bemægtige sig Roskilde-bispens by og fæstning KØBENHAVN i 1417. Men gennem et samarbejde med herremændene lykkedes det dog Hans Laxmand at få frigjort kirken fra verdslig indblanding, således at han selv havde herredømmet over den. Prisen herfor var, at klostergodset måtte overlades til herremændene som len.

Oldenborgerne på Danmarks trone

Inden Kristoffer havde nået at sætte sit præg på Danmarks styrelse, døde han i 1448, og dermed trådte tronfølgespørgsmålet ind i en ny fase, idet der nu ikke fandtes flere efterkommere af Valdemar Atterdag. Det danske rigsråd henvendte sig derfor til hertug ADOLF af Sønderjylland; hans overtagelse af tronen ville også løse det sønderjyske problem, idet både Danmark og Sønderjylland ville få samme hersker.

Hertugen sagde nej tak, men henviste rigsrådet til sin nevø CHRISTIAN AF OLDENBURG, som tog imod tilbudet og blev dansk konge. Han måtte ud over at underskrive en håndfæstning, som gav rigsrådet stor indflydelse, ægte sin forgængers enke DOROTHEA, hvorved rigsrådet sparede at skulle underholde hende af krongodset. Dette viste sig at være en udmærket disposition, idet dronning Dorothea var en fremragende økonom. Det var Christian derimod ikke, og hertil kom yderligere, at han gav sig i kast med to meget pengekrævende projekter.

Fransk afbildning, holdt i rødt, af Kristoffer af Bajern. Kongen har i sin klæde- dragt fulgt den gængse mode o. 1440.

I 1459 døde hertug ADOLF af Sønderjylland, og da han ikke havde nogen direkte arving, var lenet hjemfaldet til den danske krone. *Det slesvig-holstenske ridderskab* var imidlertid ikke interesseret i, at Sønderjylland blev skilt fra Holsten, og derfor tilbød det Christian I, at han mod at anerkende de to landområders indbyrdes sammenknytning og ridderskabets privilegier skulle være herre også over Holsten. Gennem denne løsning håbede ridderskabet at forebygge de evindelige krige, og for kongen betød det, at han havde fået afgjort det sønderjyske spørgsmål på en endelig og fredelig måde, samtidig med at han gennem overtagelsen af Holsten havde opnået en betydelig udvidelse af det område, han regerede over. Der fandtes imidlertid nogle medarvinger til Holsten foruden Christian I, og de blev købt ud med den efter datidens forhold uhyre sum af 123.000 gylden. Afviklingen af dette beløb kom til at volde kongen store problemer, og først da DOROTHEA i 1469 blev sat til at administrere gælden, begyndte det at lysne. Til gengæld fik dronningen efterhånden herredømmet over Slesvig og Holsten.

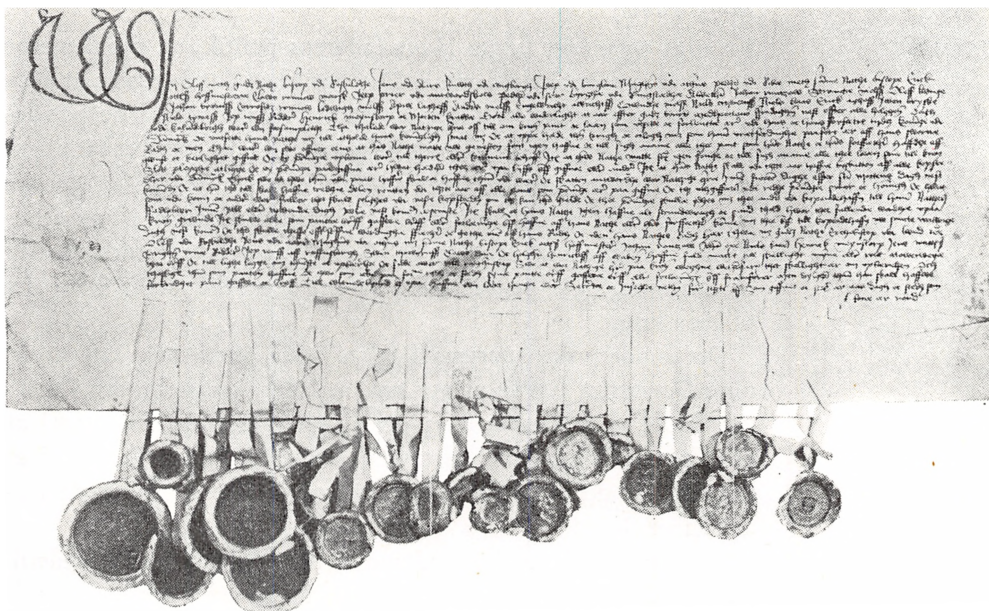
Bronzemedalje over Christian I støbt i Mantua i anledning af kongens besøg i denne by under en Italiensrejse i 1474.

Det andet pengekrævende projekt var genoprettelsen af unionen mellem de tre nordiske riger. Efter noget spilfægteri (s. 68) havde nordmændene sammen med danskerne valgt Christian I til konge, medens valget i Sverige var faldet på KARL KNUTSSON (s. 55), der havde været svensk rigsforstander i en kort periode forud for Kristoffer af Bayerns valg. I 1457 begyndte Karl Knutssons tilhængere at falde fra, og da Christian I samme år sendte en hær til Sverige, blev han hurtigt hyldet som svensk konge. Krigstoget havde imidlertid været dyrt, og da Christian I for at klare sine økonomiske problemer greb til skatteudskrivninger i Sverige, udbrød der oprør i begyndelsen af 1460'erne. I 1471 led Christians styrker et afgørende nederlag på BRUNKEBJERG ved Stockholm, og alt, hvad han da havde tilbage af unionen, var en kæmpegæld.

Christian I og rigsrådet

Sideløbende med de udenrigspolitiske problemer måtte Christian I beskæftige sig med rigsrådets magtstilling. Denne var ifølge håndfæstningen fra tronbestigelsen ganske omfattende, men lod sig i det lange løb underminere. Mange herremænd trak sig i tidens løb ud af rigsrådet, og kongen sørgede for, at embederne i administrationen blev besat med borgerlige personer, der var loyale over for ham og ikke over for rigsrådet.

Christian forsøgte også at gå til folket uden om rigsrådet. Da han kom i strid med den mægtige adelsslægt THOTT, hvis

Pergamentbrevet, hvori beslutningerne på stændermødet i 1468 er nedfældet.

medlemmer havde godser og indflydelse i både Danmark og Sverige, indkaldte han en *stænderforsamling* med repræsentanter for adel, gejstlighed, borgere og bønder; denne forsamling, som trådte sammen i 1468, godkendte kongens konfiskation af slægtens godser i Danmark og udskrivningen af en ekstraskat af de privilegerede stænder.

DANMARK

En afgørende gevinst for kongemagten var det, at Christian fik sin ældste søn HANS anerkendt som sin efterfølger i Danmark, Norge og Slesvig, medens han blev anerkendt som nærmeste arving i Sverige. Dermed havde kongen neutraliseret den valgret, der var rigsrådets middel til fremtvingelse af valghåndfæstningerne.

Rigsrådet fandt til gengæld et våben i unionen mellem de tre nordiske riger. Da Christian var død i 1481, blev der i HALMSTAD udarbejdet en håndfæstning, som skulle være fælles for de tre nordiske riger. Den lagde store magtbeføjelser i rigsrådets hænder – herunder rådighed over de kongelige slotte ved tronskifte – og den gav kongens undersætter ret til oprør i tilfælde af håndfæstningens misligholdelse. Under indtryk af, at en besegling af håndfæstningen ville få svenskerne til at anerkende ham som konge, lod Hans sig bevæge til at besegle håndfæstningen i 1483. Svenskerne holdt sig dog foreløbig tilbage under rigsforsstander STEN STURE DEN ÆLDRES ledelse.

Kong Hans

I mangt og meget fulgte HANS faderens politik, og problemerne var stort set også de samme. Det var klart for kongen, at borgerstanden frembød muligheder som modvægt imod de privilegerede stænder, både ved embedsbesættelser og som beskatningsobjekt. Derfor måtte kongen stræbe efter at styrke de danske byer, og et af midlerne hertil var indskrænkninger i hansestændernes rettigheder. Dette førte til en forværring af forholdet til hanseaterne, og i begyndelsen af det 16. århundrede kom det til åben krig.

Det sønderjyske spørgsmål rejste atter problemer. Enkedronning DOROTHEA havde planer om, at Hans' yngre broder FREDERIK skulle være hertug over hele Slesvig-Holsten som vasal af den danske konge; men det ville Hans ikke medvirke til; han krævede en deling af hertugdømmerne, og dette tilsluttede ridderskabet sig.

Delingen af de to hertugdømmer blev foretaget, da Frederik i 1490 nåede myndighedsalderen, og de to dele, der blev resultatet deraf, *den gottorpske* og *den segebergske*, var flettet ind i hinanden gennem opdeling i et stort antal mindre områder; gennem denne sammenblanding håbede ridderskabet endnu en gang at have forebygget krige i området. FREDERIK valgte den gottorpske del og tog ophold på slottet GOTTORP ved Slesvig.

I 1497 fik Hans gennem indre svenske stridigheder mulighed for med militær magt at blive anerkendt som konge af Sverige; men allerede i 1501 gjorde svenskerne oprør, og i de følgende år bølgede kampene frem og tilbage. Ud over løfter fra svenskerne opnåede den danske konge dog intet i retning af unionskongedømmet.

Figurgruppe fra Claus Bergs altertavle i Skt. Knuds Kirke i Odense, udført i begyndelsen af 1520'erne. Fra højre ses kongerne Hans og Christian II, sidstnævntes for længst afdøde broder Frans og endelig hans søn Hans, som senere døde i udlændighed. Klædedragten følger tidens folderige møde.

Da Christian II i 1513 afløste faderen Hans som konge, trådte forholdet mellem kongemagten og adelen ind i en kritisk fase. På grundlag af erfaringerne fra Hans' regeringstid og Christians enerådige styre som vicekonge i Norge 1506–13 (s. 65) sikrede rigsrådet sig gennem en streng håndfæstning. Ja, forud havde det endog forhørt sig hos hertug FREDERIK AF GOTTORP om, hvorvidt han var interesseret i at blive dansk konge. Hertugen betakkede sig imidlertid; thi dels havde Christian ved faderens død herredømmet over rigets fæstninger; dels stod betydelige dele af adelen bag ham, deriblandt MOGENS GØYE, der var en af Danmarks rigeste og mægtigste mænd.

Christian søgte yderligere at styrke sin stilling ved at lade borgerlige besætte vigtige poster i administrationen. Særlig stor indflydelse opnåede den hollandske kvinde SIGBRIT WILLOMS, hvis datter DYVEKE var kongens elskerinde.

Christians forhold til Dyveke var i øvrigt lige ved at få et andet projekt til at strandе, nemlig de forhandlinger, han førte med det tyske kejserdynasti, *Habsburgerne*, med det formål at få skabt en ægteskabsalliance, der kunne styrke hans indenrigspolitiske stilling. Forhandlingerne endte dog med, at Christian ægtede kejser KARL V's søster ELISABETH; men det var en slem streg i regningen, at kejser Karls økonomi ikke tillod ham at betale den aftalte kæmpemæssige medgift.

I 1516 frembød der sig en chance for at forny unionen med Sverige, idet der udbrød strid mellem det svenske rigsråds adelsfraktioner. Efter at ærkebispens GUSTAV TROLLE, der ledede den ene af disse, havde lidt nederlag over for rigsforstanderen STEN STURE DEN YNGRE, greb Christian II ind med militærmagt, og i 1520 blev han hyldet som arvekonge af Sverige. I fortsættelse heraf lod han imidlertid ved *det stockholmske blodbad* en række svenske adelige henrette, og som resultat heraf blev der på ny rejst oprør i Sverige, som førte til unionskongedømmets fald.

I 1521 indledte Christian II en ekstremt byvenlig politik: byerne skulle have eneret på handel og håndværk, og herremandshandelen skulle ophøre. Endvidere blev det bestemt, at gejstlighedens jurisdiktion og ret til tiggeri skulle begrænses, og vragretten blev indskrænket, hvad der specielt voldte bisperne i VIBORG og BØRGLUM store tab. Endelig styrkede kongen det borgerlige element i administrationen, idet han gav len til borgerlige på adelens bekostning. Da denne politik yderligere faldt sammen med udskrivning af nye skatter og møntforringelse, bredte der sig en almindelig misfornøjelse med Christian II's regimente.

DANMARK

Denne sølvvalde med hertug Frederiks portræt blev slået af hertugen i Husum 1522.

I 1522 indledte en række jyske herremænd og gejstlige en sammensværgelse, og de forespurgte hertug FREDERIK, om han med deres støtte ville overtage kongemagten i Danmark. Da udsigterne var bedre end ved Christian II's tronbestigelse i 1513, stillede hertugen sig positivt og begyndte at ruste. En stor del af den danske adel opsagde nu troskabsforholdet til Christian (1523), og selv om kongens stilling langtfra var dårlig, valgte han alligevel at drage i landflygtighed til Nederlandene. Herfra håbede han på eventuelt senere at kunne vende tilbage til Danmark med hjælp fra sine habsburgske forbindelser.

5. Sverige 1397–1523

Sociale spændinger

SVERIGE

Det svenske oprør i 1434, den såkaldte *Engelbrektsfejde*, der var det første skridt til Sveriges udtræden af Kalmarunionen, havde sin rod i den brede befolkningens utilfredshed med de danske fogeders hårde fremfærd på kongens vegne. Gentagne gange klagede man til ERIK AF POMMERN; men han viste kun ringe forståelse for befolkningens krav, og i 1434 rejste befolkningen i DALARNE sig da under ledelse af bjergværksejeren ENGELBREKT ENGELBREKTSSON. En stærkt medvirkende årsag til denne rejning var den blokade, hansestæderne havde udsat Sverige for som et led i deres krig mod Erik af Pommern (s. 60 f.); den ramte særlig hårdt i Dalarna, hvis metaleksport blev varetaget af hanseaterne.

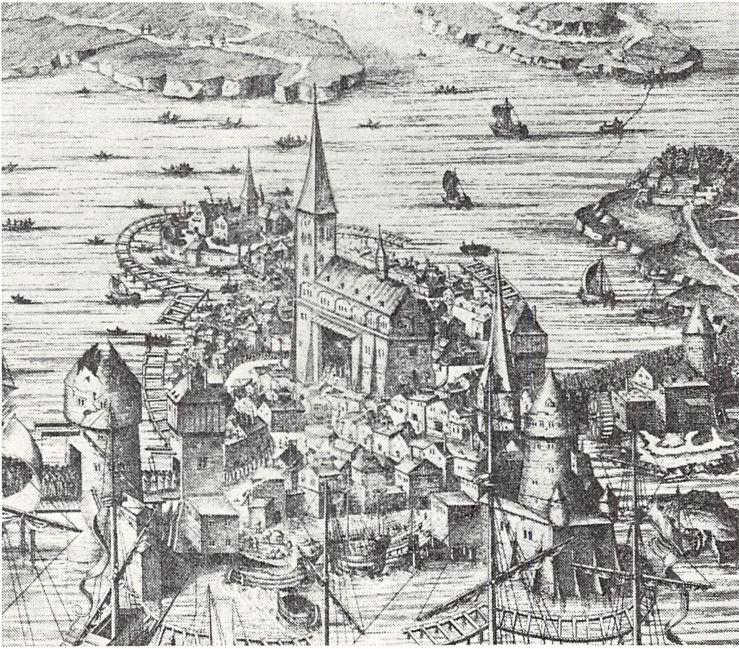
Magten gled imidlertid hurtigt over fra Engelbrekt-oprørets ledere til den svenske rigsrådsadel, og det blev denne under KARL KNUTSSONS ledelse, der tvang kongen til at give efter i 1436 (s. 61) og selv høstede oprørets frugter.

Senere dannede den brede befolkning grundlaget for *Sturer-nes* magtstilling som rigsførstandere, og den udgjorde deres balast over for modstandere i rigsrådet. Ved flere lejligheder blev befolkningen rejst imod de danske konger, sidst af GUSTAV VASA i 1523.

Splittelse i adelen

Perioden fra Erik af Pommerns afrejse til Gotland i 1436 til oprettelsen af Gustav Vasas kongedømme i 1523 var præget af splittelse i den svenske højadel. Dennes ene fløj var skeptisk indstillet over for unionen med Danmark og ønskede et nationalt kongedømme eller et rigsførstanderskab. Derimod var den

Stik af Stockholm ved middelalderens slutning. Byen var en naturlig fæstning, som blev yderligere beskyttet af svære tårne, der beherskede broerne til byen, samt af pælespæringer til at forhindre uønskede gæster i at gøre landgang. Militært var Stockholm uindtagelig; men i tilfælde af, at adgangsvejen til søs kunne spærres, var det muligt at sulte byen til overgivelse.

anden fløj, hvis medlemmer i talrige tilfælde også havde godsbesiddelser i Danmark og Norge, interesseret i en union; thi dels kunne en sådan anvendes til at svække kongens magt (s. 51); dels frembød den en mulighed for at spille kongen ud mod den pågældende fløjs modstandere i rigsrådet.

SVERIGE

I kortere perioder var modsætningsforholdet mellem adelsgrupperne så skarpt, at den danske konge kunne anvende det i sin kamp for at få Sverige ind i unionen – således under alle de tre første oldenborgske konger. *Det stockholmske blodbad* gav imidlertid ikke alene stødet til et vidtspredt svensk oprør, men gjorde det også for stedse umuligt for de danske konger at vende tilbage til Sverige. Hertil kom yderligere, at det lykkedes GUSTAV VASA at oprette et stabilt nationalt kongedømme, som på længere sigt svækkede adelen, og dermed var Sveriges adskillelse fra de to andre nordiske lande permanent. Til gengæld orienterede man sig imod øst (s. 69).

6. Norge 1397–1523

Mod Norges politiske forlis

For Norge medførte unionen med Danmark og Sverige landets endelige undergang som selvstændig politisk faktor.

NORGE

Ligesom i de øvrige nordiske lande svækkede MARGRETHE systematisk rigsemløberne i Norge og lod dem stå ubesat. Hertil kom, at den norske adel i stigende grad prægedes af danske, svenske og tyske indvandrere. Under de urolige forhold efter 1436 gik landets indre politiske struktur i opløsning, og der var oprør i den brede befolkning imod adel og kongemagt.

De danske konger var ikke overvældende populære i Norge. Efter KRISTOFFER AF BAYERNs død i 1448 valgte den brede befolkning under anførsel af ærkebispens KARL KNUTSSON til konge, medens adelen valgte CHRISTIAN I. Denne viste sig hurtigt i stand til at sætte sin kandidatur igennem.

Karakteristisk for situationen i Norge var, at kirken med sin faste organisation prægede udviklingen både lokalt og på landsbasis. Da man således skulle holde møde i rigsrådet efter Christian I's død, måtte ærkebispens indkalde mødet, og flertallet af de tilstedeværende var bisper.

Byvenlig politik

Under HANS gik det bedre for Norge. Kongen tog mere hensyn til landets tarv, og de norske byer nød gavn af den anti-hanseatiske politik, han førte. De tyske byers rettigheder blev indskrænket til fordel for borgerne i de norske byer.

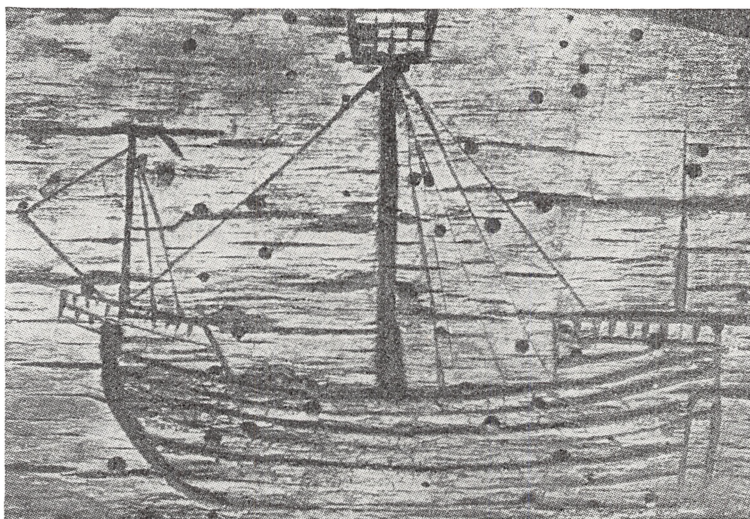
Der var dog fortsat utilfredshed med det danske styre, og fra Sverige blandede man sig efter evne i forholdene med det formål at svække den danske kongemagt. Dette førte til udnævnelsen af HERTUG CHRISTIAN (den senere Christian II) til vicekonge over Norge i 1506, og under hans styre forsvandt den sidste rest af den norske adels selvstændighed. Christian førte nok en byvenlig politik; men samtidig krævede han store skatteudskrivninger.

Formelt var Norge et med Danmark ligestillet rige; men i realiteten var det sunket ned til at blive en dansk provins, som under de følgende konger blev regeret fra København.

7. Nordens udenrigspolitik i unionstiden

Norge og de fremmede købmænd

Hovedtendensen i de nordiske landes udenrigspolitik i unions-tiden var, at man fra at være snævert orienteret imod Tyskland og pavemagten søgte at formulere en mere alsidig europæisk orientering. På det internordiske plan dominerede unionspolitikken.

I senmiddelalderen blev koggen (s. 31) som handelsfartøj afløst af karakken, som havde større lasteevne og bedre sejlføring. Den her gengivne karak stammer fra en norsk kalenderstav af træ fra 1477.

Norge var i løbet af det 13. og 14. århundrede kommet i et afhængighedsforhold til hanseaterne; men disse blev i løbet af det 15. århundrede trængt tilbage. I stedet begyndte ENGLAND at spille en rolle, idet Norges nordatlantiske besiddelser havde økonomisk betydning for de engelske købmænd. Da disse ikke tog tilstrækkeligt hensyn til Norges interesser, udbrød der i 1467 en mere en 20-årig krig, der afsluttedes med en aftale om handel, ved hvilken englænderne opnåede samme rettigheder som hansestæderne.

NORGE

Sverige og Rusland

I unionstiden domineredes Sveriges udenrigspolitik dels af Danmark, dels af Rusland.

SVERIGE

Fra gammel tid havde svenskerne sat sig fast i FINLAND (s. 50), og da de nu herfra søgte at udvide deres herredømme til den sydlige bred af DEN FINSKE BUGT, kom de i konflikt med herskeren over MOSKVA, storfyrst IVAN III, der stræbte efter at få sit rige forbundet med Østersøen.

Danmarks udenrigspolitiske forbindelser

For Danmarks vedkommende havde VALDEMAR ATTERDAG holdt kontakt med en lang række vesteuropæiske stater, og denne politik blev fortsat af MARGRETHE. Således forhandlede hun med ENGLAND, og som et resultat heraf ægtede ERIK AF POMMERN en datter af den engelske konge.

DANMARK

Karl V's søster Elisabeth, der blev Christian II's dronning.

Sideløbende med den diplomatiske udvikling gik den økonomiske. Købmænd fra Nederlandene, England og Frankrig konkurrerede med hansestæderne, og det blev en rød tråd i dansk udenrigspolitik at spille de to parter ud mod hinanden.

Indtil begyndelsen af det 15. århundrede var forholdet mellem Danmark og TYSKLAND præget af parternes forsøg på at vinde indflydelse over hinanden; men efter afslutningen af de sønderjyske stridigheder (s. 62) anfægtede ingen af parterne den opnåede status quo. Under Christian II blev der knyttet forbindelse til *Habsburgerne* (s. 65), idet kongen håbede at kunne anvende den tyske kejser som allieret i sin kamp med rigsrådet.

Også RUSLAND blev et nyt element i dansk udenrigspolitik. Fra slutningen af det 15. århundrede optog Danmark forbindelse med storfyrsten af Moskva for derigennem at svække Sverige.

Fem temaer

I. BONDEN OG LANDSBYEN

1. Landbruget

Landbruget som hovederhverv

NORDEN

Medens oldtidens mennesker havde opretholdt livet gennem en kombination af forskellige næringsveje: jagt, fiskeri og landbrug, var erhvervsstrukturen i middelalderen mere ensidig; befolkningen levede næsten udelukkende af landbrug, på gunstige steder suppleret med fiskeri.

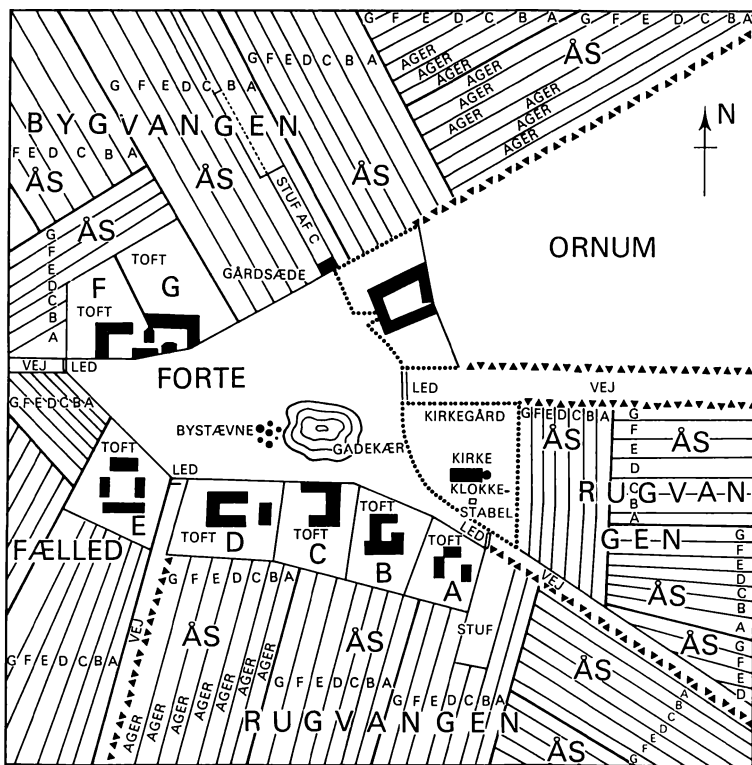
Dermed være dog ikke sagt, at det dyrkede land i særlig grad prægede landskabet i Norden. Meget store områder i Norge og Sverige var ødemarker: i nord tundraen beboet af nomader, længere mod syd uendelige skove, som det f. eks. i SMÅLAND var så vanskeligt at passere, at de kom til at danne en naturlig grænse mellem Danmark og Sverige. Selv i Danmark, som var det tættest befolkede af de nordiske lande, var der betydelige skovstrækninger mellem de dyrkede områder, og den jyske hede strakte sig som en halvvejs ødemark fra den jyske højderyg til Vesterhavet.

Næsten overalt levede befolkningen i en stadig kamp med naturen; jorden skulle pløjes og behandles, og skov og hede måtte hele tiden trænges tilbage. Mod visse naturfænomener stod man magtesløs; sandflugten lagde store områder øde i Jylland og i Nordsjælland, og Vesterhavet åd sig ind på marsklandet i Sydvestjylland. Ofte gennembrød havet digerne, og store arealer kunne for bestandig gå tabt til havet.

Det dyrkede land

Agerbruget, der normalt var organiseret som et fællesarbejde inden for det såkaldte landsbyfællesskab (s. 75 ff.), foregik på *bymarken*, et område fordelt nogenlunde regelmæssigt omkring landsbyen. I almindelighed var der tre *vange* i bymarken, hvoraf den ene på skift lå udyrket hen hvert år, for at jorden kunne hvile, medens de to øvrige vange var i drift.

I selve landsbyen var der fællesarealer i form af veje, gadekær og bystævneplads (jf. s. 77), og omkring hver enkelt gård fandtes et areal, *toften*, som ikke var inddraget i dyrkningsfællesskabet. Her kunne den enkelte gård have køkkenhave, humlegård, bistader etc. Toftens størrelse svarede til det forholdstal, der blev anvendt ved fordelingen af jord i bymarken, græsningsrettigheder og oldensvin.

Skematisk fremstilling af landsby med trevangsbrug. Landbrugsjorden er delt op i vange, åse og agre, og de små bogstaver på de enkelte agre svarer til gårdenes store bogstaver. Ved stuf forstås et jordstykke, der er udskilt af fællesskabet ved salg eller gave.

Uden for bymarken lå *overdrevet*. Det var fælles for hele landsbyen og blev anvendt til græsning.

NORDEN

I oldtiden havde jordens lethed været bestemmende for landsbyernes placering, idet man oprindelig ikke kunne arbejde i den tunge lerjord. Derfor blev de første landsbyer lagt på lette jorder; men efter indførelsen af den tunge *hjulplov* i den senere jernalder fik man mulighed for opdyrkning af lerjorden, og heraf fulgte en betydelig forøgelse af det totale landbrugsareal.

Ikke hele landbrugsarealet var underlagt landsbyfællesskabet. Det forekom, at en enkelt bonde opdyrkede en mark for sig selv, *ornum*, og i bjergrige egne var den anvendelige jord spredt på forholdsvis små arealer, hvorfor den mest rationelt lod sig dyrke fra enkeltgårde. En del mindre herremænd, de såkaldte *landsbyvæbnere*, deltog også i landsbyfællesskabet; men i den senere del af middelalderen samlede herremændene deres jord omkring hovedgården og lod den dyrke ved hoveri som en enhed for sig. Endelig havde også købstæderne en del landbrugsjord.

Landbrugsbefolkningen

Direkte og indirekte levede det meste af Nordens befolkning af landbrug, og kun få specielle erhverv, f. eks. minedrift, stod ikke i forbindelse med landbruget.

Den vigtigste gruppe inden for landbrugsbefolkningen var bønderne og deres husstand, dvs. tyende og husmænd; men også herremændene levede af landbruget, og de havde bedre muligheder end bønderne for at oparbejde en overskudsproduktion med salg for øje.

Landbruget udgjorde også det økonomiske grundlag for kongemagten, kirken og byernes handel. I en grad, man kun finder i vore dages u-lande, var det nordiske samfund baseret på landbruget og dets konjunkturer.

2. Landsbyen

Opståen og forsvinden

Der er fremsat adskillige forklaringer på landsbyens tilblivelse. Således er det blevet hævdet, at indbyggerne kunne gå tilbage til en fælles stamfader, medens det fra anden side er fremført, at det var et behov for beskyttelse og gensidig hjælp, som fik folk til at flytte sammen. Usikkerheden skyldes, at landsbyen som socialt fænomen og institution blev til i oldtiden og var færdigudviklet, da man begyndte at anvende skriftlige landsbyvedtægter (jf. s. 77).

Der opstod dog også landsbyer i den tidlige middelalder, og her er man bedre underrettet om årsagerne. Befolkningstallet var i vækst, og selv om der stadig var mulighed for at tage ny jord ind til dyrkning, var der i praksis grænser for, hvor stort et areal den enkelte landsby kunne dyrke. Dette satte en grænse for, hvor mange mennesker en landsby kunne ernære, og derfor blev det almindeligt, at en del af beboerne flyttede ud fra de gamle landsbyer til en såkaldt *torp-by*, som blev en selvstændig landsby. Denne udvikling spores i dag gennem landsbyernes navne, hvor endelserne *-rup*, *-drup* og *-strup* er afledt af *-torp*.

Det modsatte kunne også ske. Når krig, hungersnød eller sygdom hærgede, faldt befolkningstallet, og man opgav da *torp*-byerne, der som de seneste var anlagt på den ringere jord. Derefter tjente de forladte landsbyer som forsyningssted for byggematerialer, og skov, hede og ødemark bredte sig over deres marker.

Nedlæggelsen kunne også ske planmæssigt. Under den senmiddelalderlige krise (s. 32 og 56 f.) koncentrerede de store

Kalkmaleri, der fremstiller Adam og Eva som jævne landbrugere. Eva spinder, og Adam bearbejder jorden med en hakke.

godsejere deres fæstebønder i et mindre antal landsbyer, medens jorden fra de nedlagte landsbyer kom under hovedgårdsdriften eller blev anvendt til græsning.

NORDEN

Landsbyfællesskabet

Tilværelsen i landsbyen og det fælles arbejde fandt sted inden for rammerne af landsbyfællesskabet. Denne institution trådte forholdsvis fuldt udviklet frem i middelalderens begyndelse, og dens tilblivelse er genstand for flere hypoteser. En mulighed er, at jordens dyrkning med *hjulplow* nødvendiggjorde et driftsfællesskab, en anden, at jordens udnyttelse blev mere effektiv gennem fællesskabet. Endelig er det tænkeligt, at tilværelsen og livet i landsbyen skabte behov for en formalisering af fællesskabet.

Mest indgribende blev markarbejdet præget af landsbyfællesskabet. Hver gård ejede en del af *bymarken*, hvis størrelse var proportional med toftens størrelse. Dernæst var bymarken delt op i de tre *vange*, og disse faldt atter i et antal *åse*, som var placerede efter jordbundsforhold, bakker, mose- og engstræk. Inden for hver ås fik den enkelte gård sin jord markeret, og systemet sikrede, at alle landsbyens gårde uanset størrelse fik andel i god og dårlig jord. Den enkelte gård havde én eller flere *agre* i hver ås, og af hensyn til pløjningen, der ikke måtte omfatte flere vendinger end højst nødvendigt, var agrene meget langstrakte. Systemet bevirkede, at en gård ofte havde sin jord delt op i mere end hundrede agre fordelt over hele bymarken. Samtidig bevirkede agrenes fordeling, at markarbejdet måtte udføres for hele landsbyen på samme tid. Både dette og markopdelingen gav anledning til et uendeligt antal stridigheder i landsbyerne.

Når der var opnået enighed om tidspunktet derfor, blev jorden tilsået på én gang, og på tilsvarende måde foregik høsten. Efter høsten „opgav man ævret“, dvs. at man fjernede hegnet omkring den afhøstede mark og lod kvæget samle, hvad det kunne, af spiseligt. Ved samme lejlighed blev jorden gødet en smule.

Markarbejdet var gårdenes mest arbejdskrævende opgave, og udbyttet stod i et skærende misforhold til indsatsen af tid, mandskab og trækdyr. Kunstgødning kendtes ikke, og der fandtes ikke naturgødning i tilstrækkelige mængder; den smule, som i løbet af året kunne samles i stalden, blev ofte anvendt til toften og strakte ikke til mere.

Bymarkens eneste fornyelse fandt sted i den tid, hvor den lå

Tegning af hjulplow, baseret på et kalkmaleri.

udyrket hen. Dette skete, som nævnt, hvert tredje år for den enkelte vang; men nogle steder var det nødvendigt med en to-årig turnus, dvs. at kun halvdelen af landsbyens jord på et givet tidspunkt var i brug. Hertil kom, at markredskaberne var primitive; således var plovene store og klodsede og krævede megen plads ved vending. Dog skete der en udvikling i løbet af middelalderen, idet *muldfjælen*, den plade på ploven, der sørger for, at jorden bliver vendt, vandt større udbredelse og blev forstærket med metal. Endelig var selve overførslen af kraft fra trækdyrene til ploven så primitiv, at det var nødvendigt med mange trækdyr til én plov.

Den ringe gødskning og den primitive markbehandling resulterede i et ringe foldudbytte, fra $1\frac{1}{2}$ til 3–4 fold – i dag regnes 20 fold for ringe og 40 for godt. Da man ydermere såede tyndt, krævedes der store arealer i forhold til den enkelte gårds husstand.

Et andet fællesforetagende i landsbyen var *kvægdriften*. Man havde en hyrde, som ledede kvæget til græsning på overdrevet og den uopdyrkede vang; han holdt sammen på kvæget og drog omsorg for, at det ikke kom ind i kornmarkerne. Tit havde man også fælles tyr til landsbyens avlsbehov; den græssede på en eng for sig og blev på tur opstaldet hos landsbyens bønder. Den enkelte gårds andel i græsningen var bestemt af toftens størrelse, og det samlede antal kreaturer, der kunne græsse på bymarken, blev fastsat efter fælles overenskomst.

I landsbyens område kunne der være mulighed for tørveskær,

Fårehyrder på kalkmaleri fra o. 1450. Jævnside med dyrepasningen havde hyrderne mulighed for andre beskæftigelser; således spiller manden på sækkepibe, medens kvinden spinder på en håndrok.

og dette udgjorde et værdifuldt supplement til brændselsforsyningen i øvrigt. Endvidere kunne der være større og mindre skovarealer i landsbyens nærhed, og her kunne man sende svin på olden. De gik og rodede i skovbunden efter føde og bragte deres ejere en indkomst, som krævede liden investering i kapital og arbejde. I skoven samlede man også brændsel og materiale til hegn, og retten til disse ting såvel som til tørveskær og oldensvin reguleredes efter gårdens størrelse.

Fællesskabets regler

I de fleste landsbyer fandtes der et sæt regler for landsbyfællesskabets funktioner og kompetence, og disse regler var ofte nedskrevet i form af *vedtægter*.

Vedtægterne vedrørte specielt landbrugsarbejdet og dets regulering; men der forekom også bestemmelser af mere almen karakter, f. eks. om bilæggelse af stridigheder og erstatning i tilfælde af voldelige konflikter.

Landsbyens øverste organ var forsamlingen af dens bønder, det såkaldte *bystævne*; på dette aftalte man markarbejdets udførelse og andre anliggender af fælles interesse. Til ledelse af bystævnet og det fælles arbejde valgte man en *oldermand*, hvis direktiver alle havde pligt til at efterkomme. Hvervet gik som regel på omgang og var en blandet fornøjelse, idet oldermænd også skulle sørge for, at dovne eller genstridige bønder udførte deres del af det fælles arbejde. Fællesskabet havde ikke så megen glæde af, at 11 bønder holdt hegnet omkring bymarken i orden, dersom ikke også den 12. vedligeholdte sit stykke, så kvæget kunne komme den vej ind i kornmarken.

Ville en bonde ikke efterkomme de fælles vedtagelser, havde oldermænd ret til at bruge magt i form af at idømme bøder eller tage pant. Det blev anset for en grov overtrædelse af fællesskabets regler, dersom et medlem bragte et internt landsbyanliggende op på herredstinget, hvorved udenforstående blev blandet ind i landsbyens anliggender.

Livet i den middelalderlige landsby stillede store krav i retning af at tilpasse sig; men flere faktorer bidrog til udviklingen af tilpasningsevnen.

Kom den jævne mand så langt i sin intellektuelle udvikling, at han begyndte at spekulere over sin placering, endte han gerne med den opfattelse, at Gud havde skabt verdensordenen og placeret individet i den, hvorfor det ville være helligbrøde at tænke på at lave den om. Endvidere var verdensordenen under alle omstændigheder uforanderlig.

Individets tankevaner bestemtes af, hvad familiemedlemmer og landsbyfæller fortalte, og da folk ydermere rejste meget lidt og nyheder bevægede sig meget langsomt, mærkede det enkelte menneske kun forandringen i årstidernes skiften og den aldersmæssige udvikling.

Kunne man ikke indpasse sig i landsbyfællesskabet, var der to udveje. Enten kunne man drage til en købstad og søge at blive optaget blandt borgerne eller i hvert fald at eksistere dér; eller også kunne man søge ud i ødemarken og klare sig på egen hånd. Den sidste udvej indebar et betydeligt risikomoment, idet både de fastboende og myndighederne var tilbøjelige til at anse personer uden fast bopæl som røvere og behandle dem som sådanne. Hørte man ikke hjemme i en landsby eller havde borgerkab i en købstad, svævede man frit i luften uden mulighed for at bevise sin identitet.

3. Den enkelte gårds økonomi

Selvforsyningen

Tilværelsen på landet var i høj grad baseret på selvforsyning, og kun få fornødheder skulle skaffes udefra.

Der blev bygget i bindingsværk, træ og lerklining, og bønderne lagde selv arbejdskraft til. Til taget anvendtes rør, som blev skåret i moser og kær. Stenhuse, der krævede avanceret byggeteknik, var forbeholdt kirken, kongen og de bedrestillede blandt herremænd og borgere.

Fødevarerne producerede gården selv. Man kendte ikke kartofler (før Amerikas opdagelse), og kornet var derfor det vigtigste fødemiddel. De fire almindelige kornsorter var kendt; men klimaet bevirkede, at bønderne hovedsagelig dyrkede rug og byg, der kunne anvendes til brød, grød og øl. I slutningen af middelalderen steg efterspørgselen efter hvedebrød; indtil da var hvede fortrinsvis blevet dyrket med eksport for øje.

Kreaturene leverede mælk, smør og ost, som gårdene selv forarbejdede. Hvert efterår måtte en del kreaturer slås ned, da der ikke var vinterfoder nok til hele bestanden, og ved denne lejlighed fik man kød og huder. Også svin og fjerkræ blev opdrættet.

Endelig havde gården en køkkenhave, hvorfra man fik grøntsager, bær og frugter. Sukker kendte man ikke; men som erstatning kunne der anvendes honning, og til enhver gård hørte et antal bistader. Følte man trang til en drik stærkere end mælk, bryggede enhver husholdning øl, idet råmaterialerne, byg og

På dette kalkmaleri fra slutningen af det 15. årh. er en bondekone ved at kærne fløden til smør. Da man ikke kendte til kontrol med hygiejne og temperatur, hændte det ofte på uforklarlig vis, at fløden trods det hårde arbejde ikke blev omdannet til smør, og det var da nærliggende at regne med djævelens medvirken.

humle, var lige ved hånden. Spiritus kendte man ikke til, og importen af vin var alene forbeholdt befolkningens velhavende lag.

Landbefolkningens daglige beklædning bestod af groft hjemmefremstillet uldtøj: vadmæl. Finere linnedvarer forarbejdede man af hjemmefremstillet hørlærred.

Brændsel fik man fra skovene eller i form af tørv fra moserne.

Der var således ikke meget, en gård ikke selv kunne klare, og bortset fra et par enkelte fornødheder (se nedenfor) var den en fuldstændig uafhængig økonomisk og social enhed. Forudsætningen for denne selvforsyning var, både hvad angår fødevarer og tekstiler, produkter, som ud fra en moderne vurdering var af jævn eller ringe kvalitet og uden nogen form for variation. Til at frembringe disse ting anvendte landbefolkningen 12–15 timer hver dag året rundt, uden ferier eller fridage. Ganske vist var markarbejdet sæsonbetonet; men i vintersæsonen kunne tiden bruges til fremstilling af tekstilvarer – spinning er en sen proces – samt forarbejdning af tækkemateriale og tærskning. Malkningen – med håndkraft – skulle naturligvis foretages hele året.

Salt og jern skulle gården have udefra. Kødet fra efterårslagtningen skulle saltet ned, og til redskaber og værktøj blev der i stigende grad anvendt jern, som skulle forarbejdes af fag-

NORDEN

lært arbejdskraft. Ud over disse ting skulle også eventuelle luksusvarer skaffes udefra, dersom gårdens drift tillod dette.

Budgettet

Gårdens indkomst bestod i de ovenfor omtalte produkter: korn, kød, mejerivarer, fjerkræ, æg og honning. Af disse produkter skulle gårdens husstand ernæres; men inden man kom så langt, skulle en række andre udgifter afholdes.

Først og fremmest skulle der af kornet lægges udsæd til side til næste års afgrøde, og det var en betydelig post i regnskabet, når udbyttet kun lå på 2–4 fold. Fortærede man i en nødsituation udsæden, var der i hvert fald hungersnød det følgende år.

Endvidere skulle der skaffes og oplagres foder til husdyrene i vintermånederne, hvor de ikke kunne være ude, og endelig kunne der være tale om løn til tyende, f. eks. i form af tøj.

Hvad der følte mest tyngende på gårdens udgiftsside, var skatter og afgifter. Var der tale om en selvejergård, skulle der betales forskellige skatter til kongen (jf. s. 134); disse skatter betales dels i form af landbrugsprodukter, dels i form af arbejde, *hoveri*, og somme tider også i penge.

Hoveriforpligtelsen betød for gårdens budget, at man skulle ernære og lønne mere arbejdskraft, end gården egentlig havde behov for, ofte et betydeligt kvantum.

Skatternes størrelse var fastsat efter gammel tradition, idet gårdens areal på vurderingstidspunktet dannede udgangspunkt. Lejlighedsvis pålagde kongen ekstraskatter, fastsat efter antal plove, kreaturer eller medlemmer af husstanden.

Drejede det sig om en fæstegård, kunne man efterhånden slippe fri for de kongelige skatter og nøjes med at betale *landgilde* til godsejeren, hvad enten denne var identisk med kongen, kirken eller en herremand. Landgilden varierede i omfang fra at være lig halvdelen til at være lig hele udsæden; men den blev reduceret i løbet af middelalderen, således at den o. 1500 kun udgjorde en tredjedel af udsæden.

I fæsteforholdet indgik også, at bonden skulle yde *hoveri*, og der kunne forekomme en række mindre ydelser i form af svin, fjerkræ, mejerivarer og honning. Endelig kunne fæstebonden i forbindelse med overtagelsen af gården have pådraget sig en gældsforpligtelse, den såkaldte *indfæstning*. Det var i teorien et engangsbeløb, som skulle betales ved gårdens overtagelse; men i praksis blev der tale om en afdragsordning.

Fælles for selvejer- og fæstebønder var *kirketienden*, som androg en tiendedel af gårdens udbytte.

Kalkmaleri fra o. 1500 med fremstilling af madlavning.

Hvis vejret artede sig vel, således at der kom regn og tørke på de rigtige tider, og der ikke udbrød sygdom blandt husdyr eller mennesker, kunne det lige løbe rundt på en gennemsnitsgård. Reserver til dårlige tider var der kun ringe mulighed for at oparbejde, og ofte medførte dårlige år, at bønderne sank i gæld til godsejerne eller kongemagten. Med mellemrum hærgede hungersnøden, særlig slemt i tiåret 1090–1100, „da de rige blev fattige og de fattige døde“. Kun en lille del af landbefolkningen kunne vide sig sikker for, at en dårlig høst ikke slog bunden bort under dens eksistens.

4. Landbrugeren

Den frie bonde

I den tidlige middelalder var det vigtigste befolkningselement i Norden de frie, bofaste bønder.

Den bonde, som ikke var bundet af et afhængighedsforhold til en høvding eller en større bonde, og som var i besiddelse af sin egen gård, havde ret til at fungere på tinget. Han kunne aflægge ed på, at en sag forholdt sig på en given måde, og han kunne være mededsmænd og dommer. Al bevisførelse foregik ved edsaflæggelse, og man måtte derfor kræve en vis standard af de mænd, der skulle sværge.

Foruden at deltage i *herredstinget* kunne bonden også møde

Kalkmaleri med skildring af høstarbejde. Kornet høstes med segl, bindes i neg og sættes i traver, så det kan tørre, og medens det står i traver, tages tienden fra. Tærskningen, som foregik med plejl, blev henlagt til vinteren, da høstarbejdet lå stille.

på *landstinget* og være med ved udstedelsen af love og ved kongevalg.

Den frie bonde var også kriger, og han havde pligt til at møde, når kongen udbød leding. Denne pligt blev efterhånden forvandlet til en skat, og det samme skete med de øvrige pligter, befolkningen havde over for kongen (s. 134).

Mindre landbrugere og trælle

Ved siden af de frie bønder fandtes der en talrig stand af mindre landbrugere, som modtog land af bønderne og til gengæld ydede arbejde på gårdene. Disse mindre landbrugere, *indsiddere* og *husmænd*, havde ikke de fulde rettigheder som den frie bonde, men var heller ikke retsløse som trællene.

Trællene havde slavestatus og udførte det groveste arbejde i landbruget. De var ofte krigsfanger, men kunne også være børn af trælle. I tidens løb forsvandt trællestanden, og det hang først og fremmest sammen med det forhold, at forsyningsmulighederne med vikingetogenes ophør blev færre, samtidig med at den kristne religion bekæmpede trællevæsenet. I den tidlige middelalder blev trællene afløst af almindeligt tyende.

Fæstevæsenet

I løbet af middelalderen forandrede fæstevæsenets udbredelse radikalt ejendomsstrukturen på landet.

I grove træk kan en fæstekontrakt sættes lig med en forpagtningskontrakt: mod at svare visse på forhånd aftalte ydelser til jordens ejer kan en mand få lov til at dyrke et stykke jord og nyde udbyttet deraf. Hvad der imidlertid adskiller fæstekontrakten fra forpagtningskontrakten, er den omstændighed, at fæsterne ofte forpagtede deres egen eller deres forfædres jord af godsejeren.

Der var flere årsager til fæstevæsenets voksende betydning i løbet af middelalderen. Som ovenfor nævnt, kunne misvækst medføre stiftelse af gæld, og da mulighederne for afbetaling af denne gæld gerne var små, endte det ofte med, at gården overgik til kreditor, medens debitor tog den i fæste.

For mange landbrugere var det dog i høj grad behovet for beskyttelse, der fremkaldte overgangen til fæste. Det kunne være nødvendigt eller i hvert fald en stor fordel, at den lokale godsejer varetog bondens interesser på tinge; men der var også et behov for fysisk beskyttelse. I de urolige år fra midten af det 13. århundrede frem til o. 1400 var kongemagtens vareta-

Dette satiriske kalkmaleri fra ca. 1520 synes at være en henvisning til forholdet mellem herremænd og fæstebønder.

gelse af lov og orden ikke altid særlig effektiv, og landbefolkningen måtte da tage beskyttelsen, hvor den var at få, nemlig hos godsejerne.

Udviklingen forstærkedes af, at godsejerne efterhånden fik deres skattefrihed udstrakt til ikke alene at gælde hovedgårdsjorden, men også fæstegodset; herved blev også fæstebønderne skattefrie.

Der forekom også tvang fra godsejernes side som middel til at tilfredsstille senmiddelalderens almindelige jordhunger (jf. s. 57). Kirkens besiddelser voksede konstant, og også kongemagten samlede gods i hård kamp med herremændene.

Kongemagten, der så sine skatteindkomster svinde ind i takt med overgangen til fæste, forsøgte at dæmme op derfor; men ved middelalderens slutning var omkring $\frac{9}{10}$ af bønderne i Danmark og Sverige fæstebønder. Derimod spillede den frie bonde fortsat en betydelig rolle i Norge; her var jordfordelingen anderledes, og herremændene forsvandt som stand.

I det daglige var der ikke større forskel på fæstebondens og den frie bondes tilværelse. Man levede i samme landsby og arbejdede sammen i fællesskabet, og ydelserne til godsejeren svarede til skatterne til kongen. Hvad der med tiden skulle blive den største gene ved fæstevæsenet, nemlig at hoveriet greb ind i bøndernes eget arbejde, lå endnu i middelalderen på et beskedent plan.

Den senmiddelalderlige krise (s. 32 og 56 f.) fik på flere måder betydning for fæsteforholdene. Mangelen på arbejdskraft medførte fald i omfanget af de ydelser, fæsterne skulle svare godsejerne, og også på anden måde nød fæsterne godt af mangelen på arbejdskraft. Som reaktion herpå fik godsejerne dels gennemført en lovgivning, som skulle fastholde bøndernes arbejdskraft på de gårde, hvor de én gang var placerede; dels gik de i vid udstrækning over til kvægavl og udlæg af jorden til græsning.

Overgangen til fæstevæsenet havde en negativ side, som allerede viste sig i middelalderen: den var en medvirkende årsag til, at den jævne befolknings politiske indflydelse gik tilbage, idet man jo netop lagde sine interesser i godsejernes hænder.

II. HERREMANDSSTANDEN

1. Standens opståen

Social differentiering

VERDEN

I det omfang, en samfundsdannelse lader sig konstatere, kan man også fastslå en social differentiering.

I de primitive samfund beror differentieringen ikke så meget på forskellige funktioner som på forskellige egenskaber hos den enkelte person. Alder og den dertil knyttede viden og erfaring kan give prestige; men alt andet lige beror prestigen i det primitive samfund på fysiske egenskaber.

Allerede for at overleve kræves særlig tilpasning, og herigennem vil den fysisk veludrustede komme til at rangere højere; vedkommende vil få mere og bedre føde og vil kunne forsørge familien bedre, og dette vil medføre en fortrinsstilling over for de samfundsfæller, der ikke klarer sig så godt. Endelig vil den fysisk veludrustede kunne få andre i samfundet til at følge sin vilje.

I de mere fremskredne samfund begynder også kunstneriske færdigheder og funktioner inden for det religiøse liv at spille en rolle for individets placering i samfundet.

Med tiden udvikler der sig et skema, som genfindes i en række civilisationer: krigere, håndværkere og landbrugere samt, som en sidste gruppe, præster. Dette inddelingsskema skulle efter nogle forskeres mening være et særkende for de indoeuropæiske folk; i Europa genfindes det i de fire stænder: bonde, borger, præst og herremand. Almindeligvis er der i dette mønster knyttet mest prestige til funktionen som præst og kriger, medens bonde og borger indtager en lavere stilling i samfundet.

Oldtidens sociale struktur

NORDEN

Udviklingen frem til det omtalte sociale mønster i Norden tog sin begyndelse i oldtiden. Det er vel ikke muligt at aflæse den direkte af det foreliggende arkæologiske kildemateriale; men på grundlag af gravgodset lader det sig dog fastslå, at nogle personer var rigere og betød mere end andre – var *høvdinge*. Tegn på en højere social status er gravgaver af metal: bronze, guld og sølv, våben af fin kvalitet samt endelig gravens størrelse og udstyr i øvrigt.

Vikingetiden

Den sociale struktur fra oldtiden gik kontinuerligt over i vikingetiden; men i kraft af runerne får vi nu et indblik i høvdingesamfundet, og endvidere kan vi bygge på Vesteuropas historikere, som ved vikingetidens begyndelse blev opmærksomme på de nordiske folk.

I Norden satte man mindsten med runeindskrifter, som klart angiver, at der i bygderne, dvs. de lokale tings sammenslutninger, fandtes personer med overordnet myndighed, herunder militær kommando i krig. På krigstogene havde høvdingene samme rang; men af praktiske grunde valgte man overordnede ledere.

Vikingetidens sociale differentiering er nedfældet i digtet „Rigs vandring“, som i middelalderen blev nedskrevet på Island. Ifølge dette digt var samfundets nederste lag *trællene*, som udførte simpelt og byrdefuldt arbejde, levede ukultiveret og havde øgenavne. Derefter fulgte *den frie bonde*, som var landbruger og kunne udføre håndværk, og som levede i bedre omgivelser. Øverst stod *høvdingen*, jarlen, som var øvet i våbenbrug, færdedes til hest, jagede og forstod runerne, som fik tillagt magisk betydning.

Kongedømmets og kristendommens betydning for høvdingene

Med tiden hævede nogle høvdinge sig op over de øvrige og blev anerkendt som konger, og i det 10. århundrede lykkedes det for særlig dygtige og mægtige mænd at etablere sig som enekonger over de tre nordiske lande.

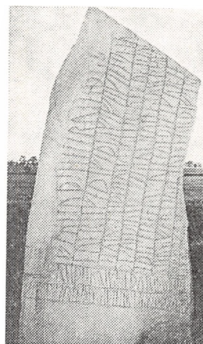
Dette betød i nogle henseender, at høvdingenes myndighed blev mindre; men med tiden fandt også høvdingene deres plads under kongemagten.

Høvdingene vedblev at have militær betydning, og deres sønner kunne finde optagelse i kongens væbnede styrke, *hirden*. Denne fungerede som en livvagt og et væbnet korps, der umiddelbart var til rådighed for kongemagten; men medlemmer af hirden kunne også få overdraget administrative opgaver.

Forbindelsen med hird og krigsførelse gav høvdingene forholdsvis stor indflydelse på valget af konge. Ganske vist havde alle våbenføre mænd ret til at deltage i dette valg; men i praksis var det de bedrestillede, som kunne tillade sig at forlade bedriften og deltage i valgforsamlingerne. En lignende udvikling gjorde sig gældende ved de større tingforsamlinger, som havde den lovgivende magt.

Før kristendommens indførelse i Norden havde høvdingene

NORDEN

En 2 1/2 m høj runesten rejst over en svensk høvding.

varetaget pligterne i forbindelse med gudstjenesten. Denne funktion gled ud med etableringen af den kristne kirke og dens præsteskab; men til gengæld havde den velstående mand mulighed for at oprette en kirke for egne penge og dermed få indflydelse på kirkelige forhold, ligesom det i vid udstrækning blev personer fra de højere sociale lag, der besatte kirkens ledende stillinger.

Herremændene i middelalderen

I middelalderen gik høvdingene og storbønderne som resultat af en lang, kontinuerlig udvikling op i en ny overklasse, *herremandsstanden*; men i modsætning til situationen ved middelalderens slutning var der ved dens begyndelse ikke tale om nogen lukket stand, ligesom skellet mellem herremændene og bønderne ikke kunne drages særlig skarpt. Den bedrestillede bonde havde mulighed for at blive herremand, hvis han ellers var interesseret i at påtage sig de forpligtelser, det indebar.

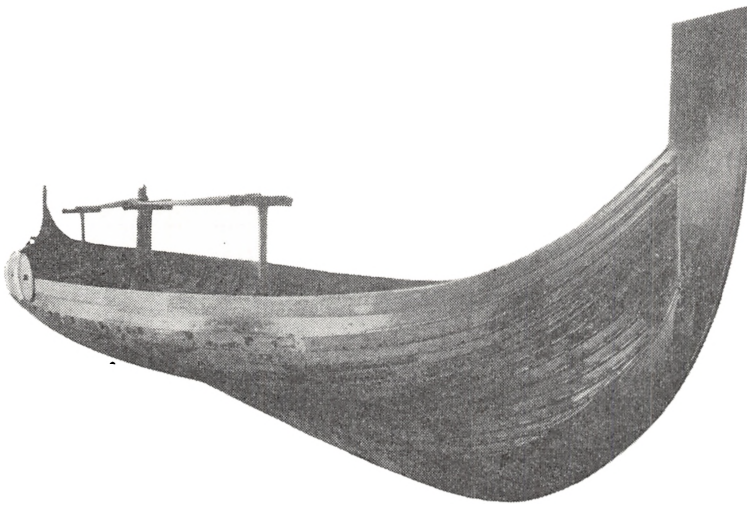
Herremandsstanden var kendetegnet ved pligter, rettigheder og social adfærd. Medens pligterne gradvis blev lettere, udvidedes rettighederne i løbet af middelalderen, og jævnsides hermed kom den sociale fremtræden i højere grad til at adskille herremændene fra den øvrige befolkning.

2. Herremændenes pligter

Militærtjenesten

I et vist omfang havde alle voksne våbenføre mænd i Norden værnepligt. Den gjaldt, når landet eller landsdelen var truet, eller når fjenden stod i landet, og den tog sigte på forsvaret af den nærmeste omegn.

Var der tale om krigstog af længere varighed og over længere afstande, måtte der en strammere organisation til. Der var behov for skibe til transport og for mandskab til bemanning af skibene, og resultatet blev i store træk ensartede *ledingsordninger* i de tre nordiske lande. Man delte landene op i en række territoriale enheder, som hver skulle udruste et skib, og inden for hvert skibsdistrikt foretog man med henblik på udrustningen af skibets mandskab en underopdeling i såkaldte *havne*, som alle havde omtrent den samme økonomiske ydeevne. Den enkelte havne kunne bestå af én eller nogle få store gårde; eller der kunne være tale om adskillige mindre; men i alle tilfælde skulle den stille en udrustet mand med proviant for et nærmere

Vikingetidens skibsbygning er bl. a. be-lyst gennem forskel-lige fund af skibe, der har tjent til grav-sætning af højtståen-de personer. Det her gengivne norske Gokstad-skib måler 23 m i længden. Det blev drevet frem ved årer eller ét stort sejl, og manøvreringen foregik med en stor styreåre i agterstav-nen.

fastsat tidsrum. Det kunne være en af de bofaste mænd i hav-
nen; eller også kunne pligten gå på omgang; eller man kunne
betale en fast mand for at gå i leding.

NORDEN

Ledingsordningen havde sin rod i oldtid og vikingetid, og der
var sat bestemte grænser for, hvor megen krigstjeneste man
havde pligt til at udføre. Eventyrlystne personer, der havde
trang til krig ud over, hvad pligten krævede, kunne deltage i
privat arrangerede togter eller søge tjeneste hos kongen som
medlem af hirden.

Medens forsvaret af hjemegnen var en selvindlysende pligt
for alle, nærrede den brede befolkning blandede følelser over for
at tage på større krigstog på kongens befaling eller, som det
hed, gå i leding. Vikingetogene, der oprindeligt havde været fri-
villige foretagender for de eventyrlystne og dem, som der ikke
var plads og føde til hjemme, blev efterhånden store politiske
aktioner med erobring og kolonisering som mål. På grund af
vejret måtte togene foretages om sommeren, og det gik ud over
landbrugsarbejdet og høsten, hvad der skabte uvilje mod ledin-
gen i den brede befolkning. Krigstogenes gevinster i form af
land og tributydelse (danegæld) gik jo fortrinsvis til kongen
og anførerne for togene. I sidste halvdel af det 11. århundrede
måtte kongerne ligefrem opgive vikingetogene på grund af be-
folkningens modstand; forsøgte de at gennemføre dem med
tvang, som KNUD DEN HELLEGE gjorde det i Danmark (s. 33 f.),
løb de risikoen for oprør. I Norge strandede vikingetogene på
befolkningens passive modstand.

I stedet for at drage i leding foretrak den jævne mand at be-
tale en afgift til kongen, og heraf udviklede *ledingsskatten* sig,

ydet i naturalier og hoveri. Skattens størrelse afhang af jordegodsets omfang.

Personer med megen jord og stor husstand kunne let undværes i driften, og intet hindrede dem i at drage i leding i stedet for at betale skat. Blev der ikke udbudt leding et år, var der oven i købet tale om en gevinst for de pågældende, idet skatten jo blev opkrævet uden hensyn til, om der fandt leding sted eller ej. Undlod man at efterkomme ledingspligten, skulle der betales bøde, og i gentagelsestilfælde blev man almindelig skattepligtig landbruger.

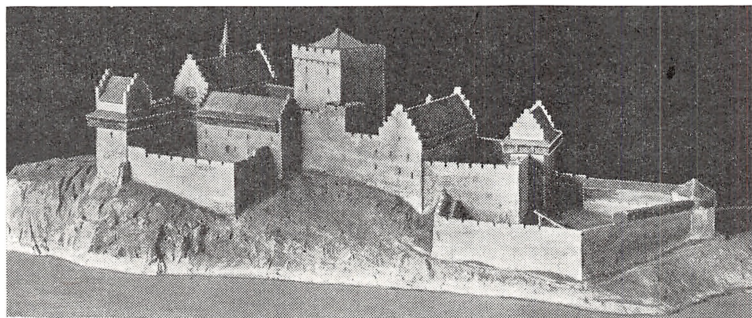
Hermed var befolkningen i Norden delt op i den brede befolkning, som ikke ydede ledingstjeneste, men betalte skat, og en talmæssigt mindre del, *herremændene*, der gjorde ledingstjeneste og var skattefri.

Denne forskel blev uddybet af militærteknikkens udvikling. I vikingetiden og den tidlige middelalder dyrkede man *amfibiekrigsførelse*, hvor de væbnede styrker på skibe blev bragt hen, hvor de skulle anvendes, og slagene udkæmpedes til fods. Kriegerne var udrustede med skjold, spyd og jernhat, eventuelt kombineret med sværd eller bue. Efter 1100 begyndte *rytteriet* imidlertid at spille en rolle. Der var tale om pansrede ryttere, som angreb i tæt formation og ved deres voldsomme kraft fik modstanderne til at vige.

Med rytteriet blev værnepligten et spørgsmål om, hvorvidt den enkeltes ejendom gav så stort et overskud, at den kunne underholde en rytter og en hest. Rytteren skulle udrustes med rustning, sværd og lanse, hvad der i den metalfattige middelalder i sig selv var en alvorlig økonomisk belastning, og han skulle have en hest, der kunne bære vægten af rytter og rustning. Endelig skulle man have tid til oplæring i ridning og våbenbrug, og det havde den almindelige landbruger ikke, hvorimod herremanden kunne lade sine folk passe bedriften, medens han selv trænede eller gik på jagt – en sport, som på bedste vis udviklede de færdigheder, der var nødvendige til krig.

Når kongen udbød leding, mødte herremændene op med deres udrustning og den nødvendige proviant samt ledsagere til pasning af heste og krigere. Således drog den enkelte herremand i felten med et helt lille følge, og da ledsagerne også var bevæbnede, blev der en mindre militær enhed ud deraf.

I løbet af middelalderen blev kongemagtens *fæstninger* udbygget. På de steder, hvor kongen ofte gjorde ophold, og hvor strategiske hensyn nødvendiggjorde det, blev der anlagt borge. De største var imponerende anlæg som AKERSHUS, VORDINGBORG eller SØBORG, medens de mindste blot var et stentårn på en for-

Rekonstruktion af Akershus Slot ved Oslo. Denne stærke fæstning havde et centraltårn i midten, omgivet af en række ringmure, inden for hvilke der fandtes bygninger til beboelse, stalde, kapel etc.

højning, måske med nogle tilbygninger af bindingsværk. Disse anlæg skulle bemands med en fast styrke, og fra kongemagtens side blev det fremhævet, at dette indgik i herremændenes ledingspligt. Herremændene hævdede det modsatte og stræbte efter afskaffelse af denne pligt: *borgleje*; dette lykkedes dem i løbet af det 13. århundrede.

NORDEN

I det hele taget stræbte herremændene efter nedsættelse af deres militære forpligtelser, og i håndfæstninger og rigslove måtte kongemagten gå med til stadig strammere begrænsninger i ledingspligten. Herremændene skulle herefter kun gøre tjeneste i 40 dage, og de behøvede ikke at forrette tjeneste uden for hjemlandets grænser.

Der var flere årsager til denne udvikling. For det første var kongemagten af forskellige grunde svækket fra midten af det 13. til midten af det 14. århundrede og kunne da vanskeligt modstå herremændenes krav (s. 26 f.) Dernæst ønskede herremændene – hvad der er en almenmenneskelig tilbøjelighed – at få flest mulige privilegier ud af mindst mulig tjeneste, og hertil kom yderligere, at mange af dem så med skepsis på den ekspansive udenrigspolitik, som adskillige nordiske konger af prestigehensyn ønskede at føre, og som indebar langvarige og dyre krigstog til fjerne lande.

Da herremændenes tjeneste blev tidsbegrænset og ledingsopbudet med tiden blev en styrke af meget forskellig kvalitet, begyndte kongemagten at leje *professionelle soldater*. Dette kunne navnlig ske i TYSKLAND, som havde en stor bestand af yngre, jordfattige adelsmænd, der levede af at gøre krigstjeneste, hvor man ville betale derfor. Et eksempel på førere for sådanne professionelle soldaterstyrker er de holstenske grever (s. 38).

Professionelle soldater havde den fordel for kongemagten, at anvendelsen ikke var tidsbegrænset, og at der ikke skulle tages hensyn til privilegier og rettigheder. Til gengæld skulle de be-

tales i rede penge, og det kunne kongerne ikke altid klare med deres likvide midler. Mellemværendet blev så ofte ordnet med en forlening, hvor lenet var sikkerhed for gælden og dets indkomster en form for rente. Når gælden skulle betales, måtte kongemagten gå til herremændene og kirken for at få bevilget en ekstraskat, og dermed var kongen på ny i et afhængighedsforhold til de privilegerede stænder.

Rådgivning

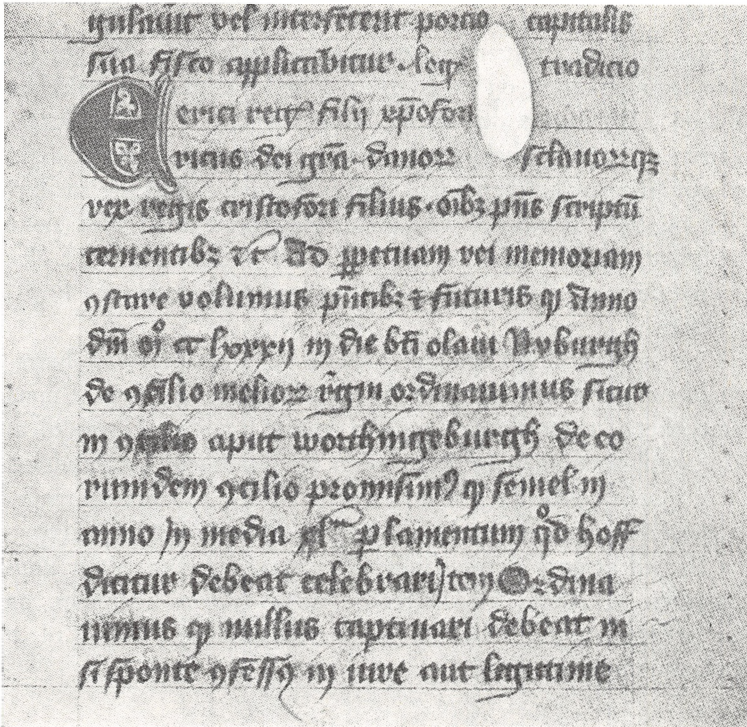
Fra gammel tid var det naturligt for kongen at rådføre sig med sine nærmeste omgivelser. I vikingetiden og den tidlige middelalder havde hirden udfyldt den rådgivende funktion; men efterhånden som hirden fik opgaver i lokalforvaltningen, blev det en pligt for herremændene at yde råd og støtte. Det var også naturligt for kongen at rådføre sig med rigets mægtigste jord-drotter, som havde rådighed over økonomiske og militære magtmidler, og endelig blev der også efterhånden tale om indflydelse fra udlandet, hvor *feudalismen* havde vasallens rådgivning som en grundlæggende pligt (s. 136).

Herremændenes rådgivning fandt sted ved forskellige lejligheder. Når kongen var i en landsdel, var det naturligt, at dennes stormænd mødte op til rådslagning, og det var også normalt, at der fandt rådslagninger sted i forbindelse med større politiske foretagender, f. eks. krigstog. Endelig befandt der sig ofte repræsentanter for landets fremtrædende slægter i kongens følge, ligesom det var disse der modtog *rigsembederne* (s. 135) og dermed forholdsvis hyppigt befandt sig i kongens nærhed.

I løbet af det 13. århundrede kom herremændenes rådgivning ind i fastere rammer. Dette skyldtes for det første, at den kongelige administration udviklede sig, hvorfor der skulle træffes flere beslutninger, og dernæst opstod der også et ønske hos herremændene om at være sikre på at kunne komme i kontakt med kongen på givne tidspunkter.

Af disse behov udviklede der sig rigsforsamlinger. Til disse havde hele befolkningen formelt møderet; men i praksis var det naturligvis repræsentanter for herremændene og kirken, der havde mulighed for at møde. De ønskede at få lagt rigsmøderne i faste rammer, og dette blev i Danmark nedfældet i ERIK GLIP-PINGS håndfæstning af 1282, ifølge hvilken der hvert år ved Skt. Hans skulle holdes et *danehof* i NYBORG. Med uregelmæssige mellemrum blev der da også holdt danehoffer i de følgende hundrede år; men efter 1377 indkaldte de danske konger ikke mere til danehof.

Begyndelsen af Erik Glippings håndfæstning, bevaret på et håndskrift af Skånske Lov fra 1430.

I Sverige og Norge blev der lejlighedsvis afholdt rigsmøder mellem kongen og undersåtterne; men i unionstiden gled de ud, og i de perioder, da rigsrådet regerede i Sverige, var der ingen større interesse for forsamlinger, som ville give en bredere kreds indflydelse på statens forhold.

SVERIGE OG
NORGE

Sideløbende med afholdelsen af rigsmøder i mere eller mindre faste rammer medførte kongemagtens behov for en løbende forbindelse med de politisk betydningsfulde stænder, kirken og herremændene, at kongens rådgivere udviklede sig til en fast kreds, kongens råd – senere kaldet *rigsrådet*. I løbet af det 14. århundrede skete det ved flere lejligheder, at dette råd regerede, når kongen ikke var til stede i riget, og denne kompetence førte efterhånden til, at rådet regerede, når der ikke var nogen konge, f. eks. i Danmark efter VALDEMAR ATTERDAGS død eller i alle tre nordiske riger i slutningen af 1430'erne, da ERIK AF POMMERN havde nedlagt styret. Rådet kunne også træde i opposition til kongen, som det skete i Sverige i 1363, da MAGNUS SMEK blev afsat, og i 1388, da man indkaldte MARGRETHE.

NORDEN

Skatter

Til gengæld for militærtjenesten var herremændene fritaget for både ledingsskatten og de øvrige ydelser, befolkningen skyldte kongen. Dog kunne der stadig blive tale om at betale ekstraskatter, når særlige behov gjorde sådanne nødvendige. Til deres opkrævning var befolkningens samtykke nødvendigt, og for kirkens og herremændenes vedkommende kunne man med dette samtykke lokke kongemagten til andre indrømmelser, f. eks. at give dem ret til rettergangsbøder eller begrænsninger i krigstjenesten.

Hvis modsætningsforholdet mellem kongemagten og herremændene blev for skarpt, var det vanskeligt for kongen at opnå samtykke til ekstraskatter, og han kunne da blive fristet til at tvinge opkrævningen igennem uden befolkningens godkendelse. Dette gjorde adskillige konger i tidens løb, og i Danmark reagerede befolkningen under ERIK MENVED og hans broder KRISTOFER II med at gøre oprør. Under VALDEMAR ATTERDAG var kongemagten så stærk, at skatterne kunne tvinges igennem, og kun med hjælp fra udlandet var herremændene i stand til at opponere imod skatterne.

3. Herremændenes rettigheder

Skattefriheden

Modstykket til herremændenes pligter var deres rettigheder. Medens pligterne blev mindre, udvidedes rettighederne i løbet af middelalderen, hvorved herremændene i stigende grad fik del i kongemagtens og gejstlighedens privilegier.

Den væsentligste rettighed, skattefriheden, omfattede oprindeligt kun en mindre del af herremændenes jord, nemlig hvad der lå direkte under *hovedgården*, men ikke fæstegårdene. Som følge af kongemagtens indrømmelsespolitik udvidedes skattefriheden imidlertid til også at omfatte fæstejorden, og dermed var fordelene ved skattefriheden ligefrem proportional med arealet af herremændens jordegods. Resultatet heraf blev en vild kamp mellem godsejerne om at skrabe jord til sig i form af fæstere og eventuelle selvejere, som gav sig ind under godsejernes beskyttelse.

Jurisdiktion

Betalingen af bod var oprindeligt en sag mellem lovbyrderen og den forurettede; men da kongen i begyndelsen af middelalderen

tiltog sig ansvaret for opretholdelse af lov og orden, tiltog han sig også ret til i tilfælde af lovovertrædelser at få betalt en bod af samme størrelse som den, den forurettede skulle have.

Hermed udvidede kongemagten sin indkomst betydeligt; men næsten samtidig begyndte der at gå skår i denne indtægtskilde, idet kirkelige institutioner og andre, som havde gjort sig særlig fortjent, fik overdraget kongens ret til disse bøder, dvs. at gods-ejerens husstand, fæstebønder og andre skulle betale til ham i tilfælde af domfældelse.

Efterhånden blev denne ret udvidet, således at herremændene i slutningen af det 13. århundrede havde ret til mindre bøder, i løbet af det 14. århundrede til de mellemstore og ved middelalderens slutning til så godt som alle bøder.

Samtidig fik herremændene ret til at varetage opretholdelsen af lov og orden, og i tilgift kunne de få ret til at dømme blandt deres undergivne og i sidste instans få deres gods skilt ud som et særligt retsområde. Denne ret, som kaldtes *birkeretten*, betød i forbindelse med skattefriheden, at den offentlige myndighed, dvs. kongens repræsentanter, ikke havde noget at gøre inden for det pågældende område: det havde *immunitet*.

Herremandshandelen

Til herremændenes rettigheder hørte også, at de frit kunne indføre og udføre varer til og fra egen husholdning. De kunne kontakte fremmede købmænd uden om de danske byer, og ef-

Udsnit af en sjællandsk kalkmaleriscene fra o. 1350. En skare unge mennesker er afbildet i kædedans, sandsynligvis akkompagneret af folkeviser og strengespil. Bemærk mandsdragen.

terhånden som de lagde deres produktion an på eksport, voksede byernes tab tilsvarende. Forgæves søgte byerne at få sat en stopper for herremændenes handel, og da CHRISTIAN II gjorde et behjertet forsøg, bidrog det i høj grad til hans fald (s. 60).

Rigsrådet

I takt med rigsrådets større politiske betydning stræbte herremændene efter at gøre det til et værktøj for deres egne ambitioner. De søgte at udvide rådets kompetenceområde og at gøre adgangen til det betinget af adelskab.

I håndfæstningerne fra 1320'erne (s. 38) fik det danske rigsråd opfyldt kravene til kongen om at få indflydelse på udenrigspolitikken såvel som medbestemmelse ved skatteudskrivning og privilegietildeling, og det blev fastslået, at ingen udlænding måtte være medlem af rådet. I Norge og Sverige var der formynderstyre fra 1319 frem til 1330'erne, og dette muliggjorde en tilsvarende udvikling i disse lande.

Gradvis udvidedes rigsrådenes magt, og navnlig den omstændighed, at de overtog befolkningens valget til tronen, kom i løbet af den senere middelalder til at spille en afgørende rolle, idet transaktionerne i forbindelse med et tronskifte nu foregik inden for en snæver og fast sammentømret kreds. Gennem det 15. århundredes valghåndfæstninger blev rigsrådenes magt støt udvidet, og også unionskongedømmet blev et værktøj for denne magtudvidelse (s. 51).

ERIK AF POMMERN begrænsede mulighederne for opnåelse af adelskab (s. 99), og det lykkedes rigsrådet at få anerkendt retten til at være medbestemmende, når adelskab skulle tildeles. Da man samtidig fik fastslået, at kun adelige kunne være medlemmer af rigsrådet, havde man sikret sig imod, at kongemagten skulle benytte borgerlige i dette råd. Ved middelalderens slutning var rigsrådet helt og holdent et værktøj for herremændene.

4. Herremændenes sociale fremtræden

Det økonomiske grundlag

Landbruget dannede, direkte eller indirekte, det økonomiske grundlag for herremændene. Tilknyttet herregården var hovedgårdsjorden, som blev dyrket ved lejet arbejdskraft og hoveri af fæstebønderne.

I praksis var der grænser for, hvor stort et areal der kunne dyrkes fra samme sted, og derfor spillede fæstegårdene en be-

Segl tilhørende Henning Podebusk. Han var Valdemar Atterdags og Margrethes vigtigste medarbejder, men styrkede samtidig rigsrådets stilling.

Jagtscene på kalkmaleri fra o. 1400. Jagten var herremændenes vigtigste adspredelse, og navnlig i den periode, hvor det adelige rytteri havde stor betydning, tjente den som en form for uddannelse.

tydelig rolle i herremændenes økonomi. I normale tider, dvs. perioder med overskud af arbejdskraft og stabile priser, sikrede *landgilden* herremanden en fast, arbejdsfri indkomst. Desuden lod et gods kompleks af fæstegårde sig let dele eller runde af. Gennem arv og ægteskab kunne herremanden udbygge sit gods; men ofte var en arv spredt over det meste af en landsdel, og hvis herremanden da ønskede at udnytte en hoveripligt, måtte han gennem køb, salg og mageskifte søge at få sit gods placeret gunstigst muligt i forhold til hovedgården.

Da den senmiddelalderlige krise satte ind (s. 32), blev der mangel på arbejdskraft og bønder til drift af fæstegårdene, og derfor gik mange herremænd over til kvægavl, som ikke var så kapitalkrævende og samtidig nød godt af stigende efterspørgsel i udlandet. Denne omlægning krævede dog megen jord hos den enkelte godsejer, og da den også tog tid, var slutningen af det 14. århundrede en mager tid for mange herremænd.

Det 15. århundrede prægedes af herremændenes jagt på jord i hård konkurrence med kirke og kongemagt. Der var kun få selvejerbønder tilbage, og derfor var herremændene henvist til at forsøge på at fravriste hinanden og kirken gods. Herremænd i vanskelige omstændigheder blev sikre ofre for standsfæller med bedre likviditet: der blev givet lån mod sikkerhed i jord, og når renter og afdrag udeblev, inddrog kreditor jorden. Bevismidlerne var primitive; kun selve skødet sikrede ejerens besiddelse af godset, og den proceslystne havde rig mulighed for at udfolde sig.

Kirken havde svært ved at modstå herremændenes pres. Den måtte lade medlemmer af herremandsstanden forvalte store dele af kirkegodset og nyde de dermed forbundne indtægter.

Også kongemagtens gods kunne i svaghedsperioder blive udsat for angreb fra herremændene. I Danmarks kongeløse tid 1332–40 var der således adskillige herremænd, der „glemte“, at de havde afhændet jord til kongen, og da der efter Valdemar Atterdags regering skulle finde en opgørelse sted af, hvad der

NORDEN

egentlig var kongens gods, mødte adskillige medlemmer af herremandsstanden op med krav på krongodset.

Herremændens bolig

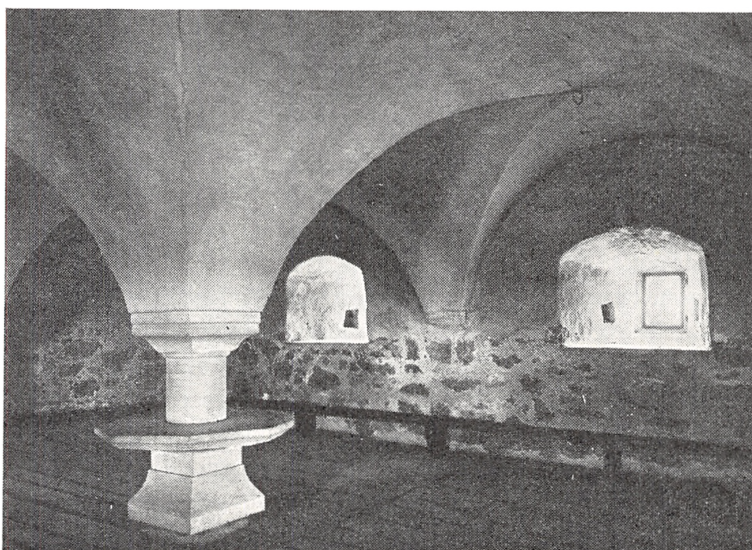
Herremændene udgjorde en differentieret stand, og medens de største herremænd kunne have en næsten kongelig levestandard, adskilte standens laveste lag sig kun i formelle ting fra de bedre-stillede bønder.

Mange *væbnere* ejede kun en mindre hovedgård og nogle få fæstegårde og deltog i landsbyfællesskabet. Med den senmiddelalderlige krise forsvandt disse landsbyvæbnere, og skellet mellem bønder og herremænd blev skarpere i mange henseender.

Med tiden foretrak de fleste herremænd at have en befæstet bolig; det understregede deres værdighed, og under bondeurolighederne i midten af det 15. århundrede (s. 59 f.) var det ligefrem en nødvendighed.

Dersom man var heldig, kunne hele hovedgården placeres som en naturlig fæstning, på en ø, odde eller lignende. I modsat fald måtte der laves kunstige befæstningsværker, som kunne bestå i en forhøjning omgivet af volde, grave og palisader. Ofte blev beboelsesbygningerne befæstet stærkere end avlsbygningerne, der ikke havde så stor militær værdi og var vanskeligere at forsvare i en kritisk situation. For den almindelige herremand bestod beboelsen af bindingsværksbygninger inden for det befæstede område.

Interiør fra den skånske adelsborg Glimmingehus, opført kort efter år 1500. Bygningen, hvis mure af både konstruktions- og forsvarsmæssige årsager var meget tykke, var ikke særlig komfortabel, men betegnede dog et stort fremskridt i forhold til de middelalderlige stentårn-anlæg.

Det næste skridt i udviklingen blev opførelsen af et svært stentårn, som lettere kunne forsvares, men som regel var ubequem at bebo. Pladsen var så snæver, at hele husstanden måtte overnatte i det samme rum, og da adgangsforholdene samtidig var komplicerede af hensyn til forsvaret, blev stentårnet ofte kun anvendt i urolige tider.

Den bedrestillede del af herremandsstanden byggede naturligvis større anlæg, og enkelte af dens borge, f. eks. SKJOLDNÆSHOLM og HALD i Danmark, kunne måle sig med kongemagtens anlæg.

Det krævede betydelig kapital at opføre et større fæstningsværk helt i sten, og det var næsten kun kongen og kirken, som havde de nødvendige ressourcer. Kongemagten opmuntrede heller ikke til fæstningsbyggeri blandt private; fra MARGRETHE udgik i 1396 en lovbestemmelse, som forbød herremændene at opføre befæstede anlæg, og lensmænd og fogeder skulle påse, at det heller ikke skete.

Herremændenes optræden

Det var den rette opførelse, der skulle vise, om man var en ægte adelsmand.

Herremanden og hans familie var bedre klædt end resten af befolkningen og fik også bedre ernæring. Man færdedes til hest og ikke til fods, og man var fortrolig med våben og bar i påkommende tilfælde rustning.

Efterhånden som herremændene henimod middelalderens slutning blev mere standsbevidste, prægedes deres optræden også af, at de var vant til at udøve magt og anså det for en selvfølge, at de gjorde det.

Med den boglige dannelse stod det derimod ikke så godt til. Først i løbet af det 15. århundrede begyndte de boglige færdigheder at vinde indpas hos herremændene; dette blev mere og mere en nødvendighed med den mere udviklede herregårdsøkonomi og de større krav, den kongelige administration stillede.

De fornødne færdigheder og den rette adfærd blev erhvervet gennem opdragelsen. Den kunne finde sted hjemme, men også i huset hos faderens standsfæller, hvor man blev opøvet i våbenbrug, jagt og andre forhold af betydning for standen. Det blev også almindeligt, at de unge herremænd sendtes en tur til udlandet, hvor de, måske under opsyn af en huslærer, tilbragte nogle år ved et universitet i en af de større vesteuropæiske byer.

Den opførelse, man udviste efter en så langvarig opdragelse, var i standfællernes øjne et sikkert tegn på, at man hørte hjem-

me i herremandsstanden og ikke var en bedrager; man kunne ikke fra den ene dag til den anden lære at opføre sig som en herremand.

Specielle kendetegn

I tilgift til de ovenfor nævnte formelle, økonomiske og sociale tegn på deres værdighed tillagde herremændene sig i løbet af middelalderen også andre kendetegn.

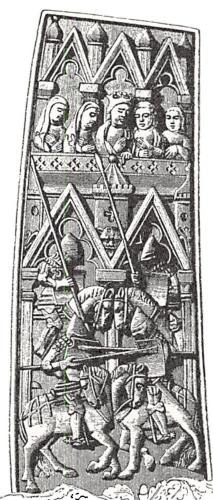
På et ret tidligt tidspunkt udviklede den skik sig, at den enkelte ridder lod sig identificere ved et *skjoldmærke*. Når man færdedes i rustning og bar hjelm, var det, ikke mindst på slagmarken, en fordel at være identificeret med et simpelt kendemærke, f. eks. en stjerne, forskellige kombinationer af striber og farver, skakbrætmønster, dyr og fabeldyr. Et sådant mærke kunne efterhånden blive kendetegn for hele familien.

Herremændene anvendte disse kendemærker, når de skulle besegle breve som bevis for deres ægthed, og efter et simpelt system kunne man gennem en opstilling af våbenskjolde demonstrere sit adelskab adskillige generationer tilbage.

Det hørte sig også til, at en herremand skrev sig til en *hovedgård*, hvilket beviste, at han virkelig havde en hovedgård og de dertil knyttede godsbesiddelser. Herremændene i de nordiske lande var nemlig ikke mere talrige, end at den enkelte i store træk vidste besked om, hvem der ejede hvilke godser og var i familie med hvem andre steder i landet.

Endelig var der *riddervæsenet*. I Vesteuropa havde den skik udviklet sig, at krigere, som udmærkede sig ved tapperhed på slagmarken, kunne erhverve riddertitlen. Værdigheden markeredes med et sværdslag på skulderen, og herefter kunne man gå med guldsporer og tiltales „dominus“, hvad der i dag lever videre i betegnelsen „herr“. Egentlig kunne enhver ridder slå, hvem han ville, til ridder; men efterhånden blev det en kongelig forrettighed, og titlen kom til at fungere som en udmærkelse, der blev tildelt efter tro tjeneste. Det forekom dog også, at kongen forud for et slag slog udvalgte kandidater til riddere i det fromme håb, at den nye værdighed ville anspore dem til ekstra tapperhed.

I de nordiske lande var der ikke nogen forskel på de herremænd, der var riddere, og dem, der endnu ikke havde fået titlen, *væbnerne*. På længere sigt kunne en families prestige dog aflæses af forekomsten af riddertitler hos medlemmerne, og mod middelalderens slutning indgik ridderskabet i komplekset af adelens kendemærker som helhed.

Fremstilling af ridderlig turnering på et jagthorn af elfenben.

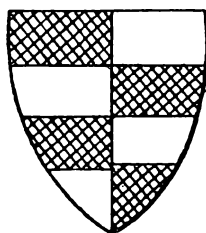
Standens afgrænsning

Den senmiddelalderlige krise lugede ud i de mindre herremænds rækker. Overlevede de den sorte død, bukkede de under økonomisk for mangelen på arbejdskraft og fæstebønder, og der blev herefter en vis økonomisk standard forbundet med at være herremænd.

I 1430'erne foretog ERIK AF POMMERN en yderligere begrænsning, idet han bestemte, at kun personer, hvis forældre var adelige, kunne tilhøre adelen. Herefter var det altså afstamningen, der gjorde personen adelig, og ikke evnen og viljen til at yde den personlige krigstjeneste. Dette betød, at de familier, som var adelige, nu udgjorde en fast afgrænset gruppe i de nordiske lande.

Under ganske særlige omstændigheder og med rigsrådets medvirken kunne der nok optages nye medlemmer i standen; men i Danmark skete det i så få tilfælde, at standen kom til at omfatte færre og færre personer i tiden frem til enevældens indførelse i 1660. I Sverige forløb udviklingen noget anderledes; thi selv om herremændene til tider havde meget stor magt, beholdt kongemagten en afgørende indflydelse på tildelingen af adelskab, og den søgte ved flere lejligheder at beherske standen gennem nytildelinger.

NORDEN

Den danske adels-
slægt Billes skjold-
mærke.

III. KØBSTÆDERNE

1. Bydannelse

Købstædernes tilblivelse

NORDEN

Som bebyggelser kan flertallet af de nordiske købstæder føres tilbage til oldtiden; men først i løbet af den senere vikingetid og middelalderen hævede de sig op over landsbystadet og fik rang og anerkendelse som købstæder.

I vikingetiden opnåede et par store handelspladser, BIRKA og HEDEBY, betydning som led i den europæiske fjernhandel. Det skyldtes deres gunstige beliggenhed på handelsruterne.

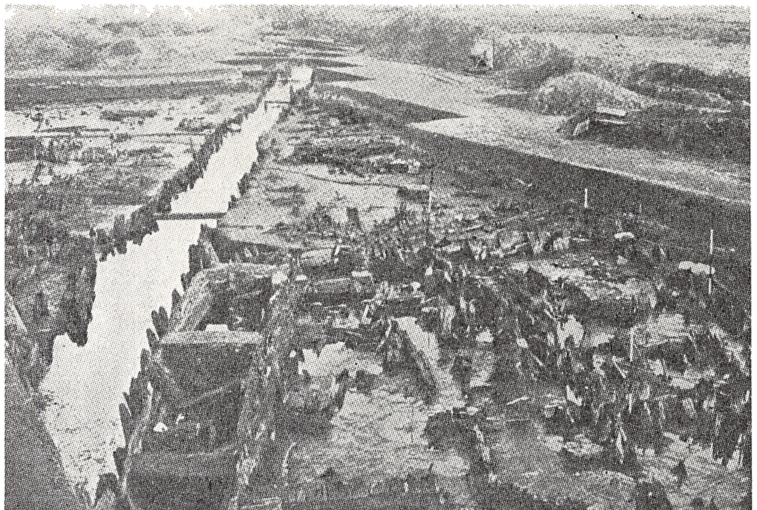
En stor del af de nordiske byer fik deres købstadsrettigheder i den tidlige middelalder, og ved middelalderens slutning eksisterede næsten samtlige nordiske købstæder.

Forudsætninger for bydannelse

Byer opstod ikke tilfældigt, men gennem et sammentræf af menneskelige og naturlige faktorer, mest almindeligt som resultat af færdselsvejenes forhold til naturforholdene.

Hvor en vigtig færdselsåre krydsede en naturlig forhindring, en fjord eller et vandløb, var der tilbøjelighed til bydannelse. Det samme var tilfældet, hvor varer skulle omlades fra skib til landtransport og omvendt.

Udgravning af Hedeby. Fugtigheden har bevaret det træværk, der ikke rager op over jorden, således bolværket langs vandløbet og den nederste del af husenes vægge. Den tilsyneladende uoverskuelighed på billedet skyldes, at resterne stammer fra huse opført efter hinanden på samme tomter.

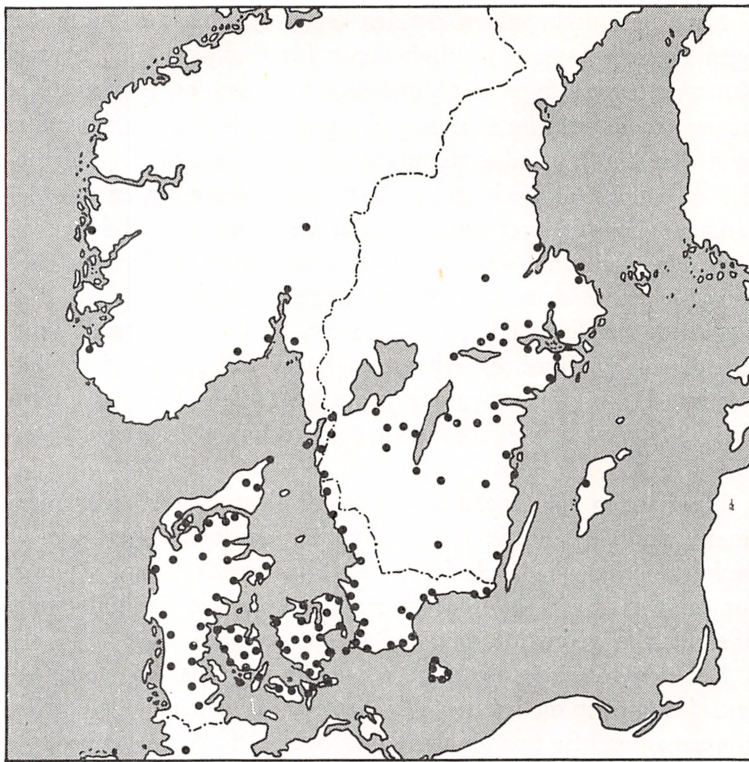
Navnlig i vikingetiden og den ældre middelalder måtte der også tages hensyn til mulighederne for beskyttelse af byerne. Kunstige befæstninger var vanskelige at opføre og frembød ikke nogen absolut sikring mod angreb og plyndring, og derfor måtte man ved handelspladsernes placering tage hensyn til mulighederne for naturlig beskyttelse. BIRKA var placeret på en ø i Mälaren, og mange byer kunne fra søsiden kun nås ad lange og vanskelige sejlruiter, som ydermere kunne være beskyttede med kunstige spærringer. Det kunne være vanskeligt for en ikke stedkendt fjende at nå frem til en by, som var placeret i bunden af en dyb fjord, og i hvert fald blev der mulighed for advarsler. De østjyske byer er for størstedelen placeret i bunden af fjorde, og vejen til ROSKILDE fra havet er lang og indviklet.

Efterhånden som forholdene i middelalderens løb blev fredeligere, ændredes beskyttelsens betydning og form. Byer, som af beskyttelsehensyn lå alt for afsides, kunne ikke klare sig over for mere centralt placerede byer; f. eks. levede Roskilde mere af sine kirkelige institutioner end af fjernhandel.

Der udviklede sig også en vekselvirkning mellem statsmagtens fæstninger og byerne. Af skattemæssige hensyn placerede kongemagten ofte fæstningerne nær byerne, fordi pengene skulle opkræves i disse, og fordi behovet for tilstedeværelse af myndighedspersoner var størst her. Omvendt kunne placeringen af en fæstning, som måske skete ud fra en strategisk betragtning, også føre til bydannelse. Således voksede KØBENHAVN op i ly af en gejstlig fæstning anlagt i midten af det 12. århundrede, og på samme måde stimuleredes STOCKHOLMS vækst gennem anlægget af en fæstning. Tilstedeværelsen af fæstninger kunne også ud over beskyttelsesfaktoren stimulere byernes vækst, idet de forøgede deres omsætning. Var der tale om fæstninger, hvor kongen ofte var til stede, nød byerne mange fordele af de mange personer i hans følge og ved hoffet.

Noget lignende gjorde sig gældende i byer med gejstlige institutioner. Også her kunne byen mærke, at der var flere mennesker til stede, som havde behov for varer og tjenesteydelser. Bedst gik det i byer med mange kirker og allerbedst, når man kunne få bygget en helgenkult op, som ville bringe pilgrimme til byen. Både for kirken og for byen kunne der i et sådant tilfælde være store økonomiske interesser forbundet med at opnå helgenkåring (*kanonisering*) af en person, som det skete med OLAV DEN HELLIGE og KNUD DEN HELLIGE. Førstnævntes kultsted, NIDAROS (Trondhjem), opnåede dog større berømmelse og dermed større økonomisk udbytte af helgenkulten end ODENSE. Til

Nordens købstæder i middelalderen. Kortet viser dels befolkningskoncentrationen i det sydlige Skandinavien, dels, at adgangen til vand spillede en stor rolle ved bydannelsen. Transport, især af tunge og omfangsrige varegrupper, f. eks. korn, var over længere afstande kun mulig ad søvejen.

NORDEN

gængæld havde Odense en mere central placering i henseende til opland og kongelig administration.

Eksistensen af et *opland* var på længere sigt en afgørende faktor for en bys eksistens. Færdselsveje og naturlige forhindringer såvel som beskyttelsesforhold var kimen, der kunne sætte en bydannelse i gang; men var der ikke et rimeligt opland, havde de nordiske byer svært ved at klare sig som købstæder. Fjernhandelen begunstigede kun få nordiske byer: VISBY, STOCKHOLM og BERGEN, som var inddraget i det europæiske net af handelsveje og domineredes af hansestæderne.

Oplandets bønder leverede landbrugsvarer til byerne og råvarer til håndværkerne, og omvendt leverede byerne redskaber, salt og eventuelle luksusvarer til bønderne. Endvidere forekom det, at fremmede købmænd i mindre omfang handlede i de nordiske købstæder og på den måde øgede deres omsætning.

Landbrug behøvede dog ikke at være det eneste grundlag for købstadens eksistens. Gennem hele middelalderen levede byerne i det sydvestlige Skåne, SKANØR og FALSTERBO, udelukkende af sildefiskeriet i Øresund, og da silden i middelalderens slutning forsvandt herfra, ophørte også de to købstæder med at have

nogen betydning. På tilsvarende måde levede BERGEN af *Lofot-fiskeriet*, idet fisken her blev omladet til hanseatiske skibe, der bragte den til Mellem- og Sydeuropa. NORDEN

Byernes vækst

Byernes vækst var i almindelighed bestemt af den sociale og politiske udvikling, og de nordiske byer voksede i takt med udbygningen af kirkens og kongens administration og den stigende vareudveksling med det øvrige Europa. Også udviklingen af penge- og kreditøkonomi stimulerede handelen og dermed byernes vækst.

Bytætheden spillede også en rolle for byernes vækst. Medens det nordlige Skandinavien var en stor ødemark, var der i det sydlige Skandinavien ved at være for mange byer i middelalderens slutning. Især i visse egne af Danmark med mange naturlige havne lå byerne meget tæt, og på Bornholm og på Fyn samt visse steder i Skåne stjal de oplandet fra hinanden. Følgen blev, at købstæderne i disse egne lige akkurat kunne holde en omsætning i gang, som gjorde kongemagten interesseret i at opretholde købstadsrettighederne. Nogle steder mistede meget små købstæder i tidens løb deres rettigheder og blev store landsbyer; dette skete f. eks. med VÆ i Skåne og HERRESTED på Fyn.

I betragtning af de nævnte forhold havde byerne ikke mulighed for at udvikle større kapitalressourcer, som muliggjorde bedre konkurrence med de tyske hansestæder. Tværtimod handlede de fremmede købmænd, for størstedelen tyskere, i mange tilfælde direkte med bønder og herremænd uden om de nordiske byer. I købstadsrettighederne var der nok inkluderet torveret og eneret på at holde marked inden for en vis afstand; men dette var ikke til hinder for, at der på egnede steder i de nordiske lande fandtes en række uofficielle og ulovlige handelspladser. Gennem hele middelalderen beklagede byerne sig over denne ulovlige handel, som i øvrigt også betød et tab for kongemagten, da der ikke blev betalt skat af den.

2. Byens formelle grundlag og opbygning

Købstadsprivilegiet

Det formelle grundlag for den middelalderlige købstad var privilegiet, det diplom, hvori byherren gav byboerne tilladelse til at handle på hans grund og derudover tilstod dem en række andre rettigheder.

NORDEN

I Norden var det oftest kongemagten, der gav købstadsprivilegier; men også kirken kunne være byherre, og i Sønderjylland udstedte de sønderjyske hertuger i flere tilfælde købstadsprivilegier.

Privilegierne varierede i omfang fra at tilstå en enkelt rettighed, markedsret eller birkeret (s. 93), til at være store samlinger af retlige bestemmelser vedrørende handel, bystyre, strafferet og skattepligt. Ofte blev kongens købstadsprivilegier fornyet ved tronskifte, og det normale var, at en konge fornyede de rettigheder, hans forgængere havde givet en by.

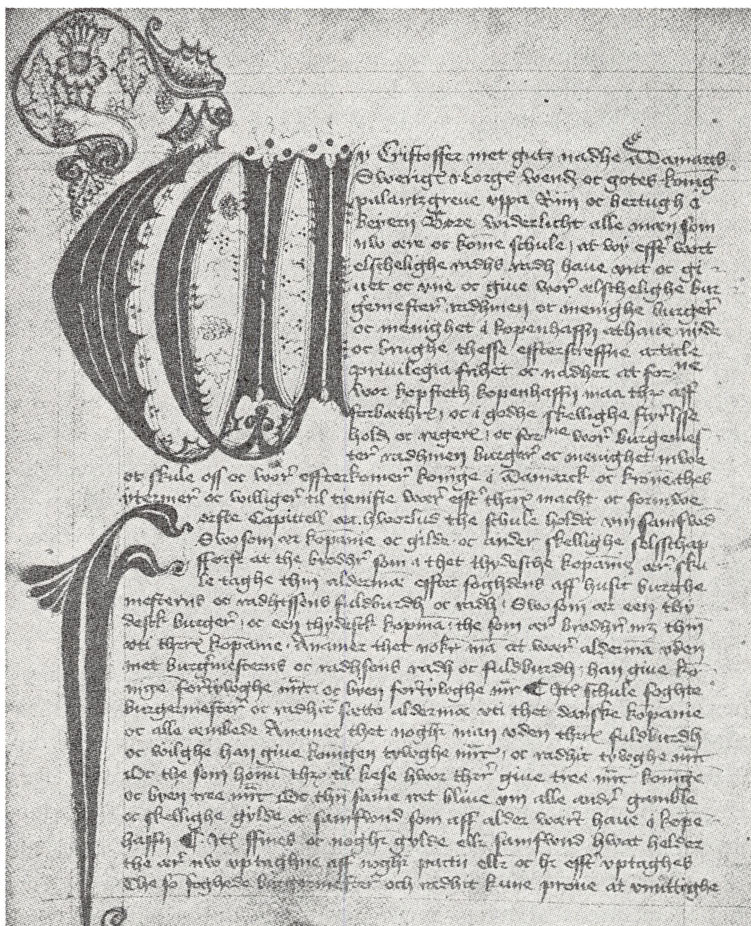
DANMARK

Som eksempel på en bys rettigheder skal her gennemgås et privilegiebrev givet af Valdemar Atterdag til borgerne i SLAGELSE i 1348. Efter at tidligere privilegier er blevet stadfæstet, bestemmes det, at borgerne ikke må stævnes uden for deres egen by, dvs. at de altid kan få en sag afgjort ved deres eget byting. Dernæst fritages borgerne for de ordinære kongelige skatter, og det fastslås, at der ikke kan pålægges dem ekstraskatter uden deres eget samtykke, medmindre der er krig. Endvidere kan borgerne fra Slagelse handle toldfrit overalt i kongeriget bortset fra Skanør. Byens gæster, dvs. fremmede købmænd, kan kun købe kreaturer, kød og huder gennem Slagelse-borgerne, og de samme gæster skal betale den omsætningsafgift, der er gældende for byens egne borgere. Som en særlig begunstiggelse får borgerne ret til i selve Slagelse at skride ind over for eventuelle skyldnere, som måtte blive antruffet i byen, og retsreglerne ved dette og andre retlige foretagender skal være de i Roskilde gældende. I det hele taget var det almindeligt i middelalderen, at byerne lånte retsregler fra hinanden, de nordiske købstæder fra Tyskland, yngre købstæder fra ældre. Privilegiets sidste bestemmelse er en skarp henstilling til de kongelige embedsmænd om at respektere privilegiets indhold.

NORDEN

Privilegiet var altså ikke alene et diplom, som kunne give borgerne i en by visse fordele, f. eks. ved handel i andre byer; det var af vital betydning for byens eksistens som købstad. Derfor var det ofte borgerne, som tog initiativ til anerkendelse og fornyelse af privilegierne; de lavede et færdigt brev, som kongen så blot skulle besegle. Anmodningen om besegling kunne være ledsaget af en sum penge under bordet, og denne skik antog efterhånden et obligatorisk præg.

Oprindeligt havde forholdene på handelspladserne været ret usikre. Dels kunne man blive angrebet udefra; dels kunne de handlende komme i klammeri indbyrdes, og kongemagtens repræsentant var den eneste, som effektivt kunne sørge for et minimum af ro og orden. Efterhånden blev dette noget, borgerne

Første side af Københavns stadsret, givet af Kristoffer af Bayern 1443. Stadsretten indeholder bestemmelser vedrørende gilder og handelskompagnier, handel med vin, fremmede købmænd, gæld, bystyre og retspleje. Den fastslår, at København nu for alvor er kongens by, og de fremmede købmænds rettigheder indskrænkes til gavn for byens egne borgere.

selv kunne klare; men nu havde man behov for kongemagten i andre henseender. For det første kunne der let opstå strid mellem to byer om opland og markedsrettigheder, og hvis der ikke skulle udbrude borgerkrig, måtte kongemagten træde til som mægler. Dernæst formåede byerne ikke selv at gøre noget ved den ulovlige handel, som foregik uden om dem, og endelig var kongemagten alene i stand til at holde sørøveruvæsenet nede. Af disse økonomiske, sociale og beskyttelsesmæssige grunde betød den kongelige anerkendelse meget for den middelalderlige købstad.

NORDEN

Byens organisatoriske struktur

Oprindelig havde *bytinget* været den centrale institution i byens organisation. Her mødtes byboerne for at drøfte fælles anliggen-

der; men efterhånden blev bytinget først og fremmest et retligt organ, hvor man afsagde domme i såvel straffesager som i civile sager og udstedte *tingsvidner*, dvs. retlige erklæringer om, at en given sag forholdt sig på en bestemt måde. Det var ikke ualmindeligt at få et tingsvidne på, at man var adelig, dersom ens afstamning blev draget i tvivl.

Til udførelse af bytingets afgørelser havde man en bøddel for de tilfælde, hvor en straf skulle eksekveres; ellers var det kongens repræsentant, *byfogeden*, der stod for den udøvende magt. Han kunne samtidig være lensmand over det len (s. 135), i hvilket byen var beliggende; men i takt med byernes og handlens udvikling knyttedes byfogeden specielt til den by, hvis anliggender han varetog. Byfogeden udøvede væbnet myndighed i byen og opkrævede de skatter og afgifter, byens borgere og eventuelle gæster skulle betale. Han præsiderede på bytinget og øvede også en vis indflydelse på sammensætningen af byens råd. Endelig havde han ansvaret for, at byens befæstning var i orden, og at byen kunne spille den strategiske rolle, kongemagten havde tiltænkt den.

I bytingets virksomhed kunne oprindeligt alle borgere deltage; men efterhånden kom det til at omfatte en fast personkreds bestående af byfogeden, én eller flere oldermænd og byens råd. *Oldermanden* havde oprindeligt været repræsentant for byen over for kongemagten og havde varetaget den praktiske administration af byens anliggender, herunder fællesjorden. Han gik op i *rådet*, der udvikledes i løbet af det 13. århundrede og bestod af en kreds af byens mere fremtrædende borgere; gennem oldermænd og rådmænd opfyldtes behovet for, at byen i visse anliggender skulle være en juridisk person. Med tiden udviklede rådet sig til at være byens egentlige styre, medens bytinget varetog de retlige funktioner.

Rådet var selvsupplerende; når et medlem udtrådte eller døde, bestemte de tilbageblevne, hvem efterfølgeren skulle være, og på den måde havde man sikret sig, at byernes ledelse forblev i de samme sociale kredse. Fra gammel tid havde handelen været den afgørende faktor i byens eksistens, og det var da også de handlende, især de større købmænd, der varetog funktionen som medlemmer af råd og byting.

Med tiden fik borgerstanden et talstærkt islæt af håndværkere; dette gav i en række nordtyske byer anledning til kampe mellem håndværkerne og købmændene, gennem hvilke håndværkerne fik del i styret ved de gamle magthavere, købmændenes side. Noget lignende skete ikke i Norden; håndværkerne var ikke stærke nok til at tilrive sig magten, og rådsaristokratiet i

Odense-borgmesteren Henneke Tygesens segl, 1438. I løbet af det 14. årh. fik byerne borgmestre, som sammen med rådet varetog byens anliggender.

de nordiske byer havde en allieret, som rådmændene i de tyske fristæder ikke havde, nemlig kongemagten.

I en forordning af 1422 fastslog ERIK AF POMMERN, at håndværkerne ikke måtte få del i byernes styre. At dette var udtryk for en konsekvent politisk opfattelse hos kongen, fremgår af, at han tidligere havde blandet sig i de sociale stridigheder i de nordtyske byer til fordel for det gamle rådsaristokrati.

Håndværkerne var organiseret i *lav*, faglige sammenslutninger, som optog mestre, svende og lærlinge. Deres formål var officielt under byrådets direktiv at opretholde den håndværksmæssige standard; men uofficielt og som noget mere væsentligt tjente de til at regulere næringsforholdene i byen. Hvis der blev for mange udøvere af et håndværk, var der ikke arbejde og dermed næring nok til alle, og man opretholdt derfor en begrænsning af, hvor mange lærlinge faget uddannede, og ligeledes af antallet af svende, som kunne blive mestre.

Ved siden af lavene eksisterede der i byerne *gilder*, som var sammenslutninger med selskabelige og forsikringsmæssige formål. Gildebrødrene skulle under edsansvar hjælpe hinanden i tilfælde af retssager, social nød, ildebrand og begravelser. Både sammensætning og virksomhed varierede fra by til by. Nogle steder lå gildernes hovedvægt på det selskabelige; til dette formål havde man gildehuse, hvor der blev afholdt fester og andre sammenkomster, og det var ofte et af byens første stenhuse til verdslig brug. Mange gilder var forbeholdt de højere sociale lag, købmandsstanden; dette gjaldt f. eks. *Skt. Knudsgilderne*, som fandtes i en række danske byer.

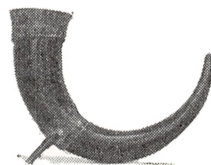
Borgerretten

I det middelalderlige samfund vidste enhver, hvor han hørte hjemme i systemet, og opretholdelsen af denne plads var en del af individets identitet. Brød man op fra en landsby – måske for at slippe bort fra et tyngende fæsteforhold eller en utålelig husbond – kunne det være vanskeligt at etablere sig et nyt sted og bygge en ny identitet op.

I de fleste byer kendte alle også hinanden; men man var alligevel ikke så stramt indplaceret som i landsbyen. Dels var nogle byer faktisk så store, at det var vanskeligt for øvrigheden at holde alle under opsig; dels nødvendiggjorde selve byernes virksomhed et islæt af løsere organiserede personer.

Iøjnefaldende var gøglere, prostituerede, omvandrende prædikanter og andre, hvis tilknytning til en bestemt by kunne være ret kortvarig. Hertil kom en forholdsvis stor gruppe af

NORDEN

Drikkehorn fra skomagerlavet i Køge.

Segl tilhørende Eriks-gildet i Røddinge. Værnehelgenens (Erik Plovpenning's) billede vises over en båd, formentlig den, på hvilken han blev dræbt på Slien (jf. s. 36).

personer, som levede af ufaglært arbejde og tiggeri, som det nu kunne falde; de udgjorde en reserve af arbejdskraft, som håndværkerne kunne trække på under spidsbelastning, men i øvrigt ikke havde forpligtelser over for.

Tilvandrere fra landet havnede i begyndelsen i denne gruppe og kunne „gemme“ sig her, til de havde fundet sig til rette i byen eller eventuelt forladt den igen. Havde man opholdt sig tilstrækkeligt længe i byen, fået fast bopæl og skaffet sig en fast næring, kunne man søge om at blive optaget blandt borgerne og altså blive fast indplaceret i byens organisation.

Mange steder i Europa gjaldt regelen „byluft gør fri“, dvs. at man ved at indvandre til byen kunne frigøre sig for forpligtelser over for godsejere på landet, hvad enten der var tale om gæld eller fæsteforhold; havde man opholdt sig „år og dag“ i byen, var man løst fra tidligere forpligtelser. Disse principper gjaldt til en vis grad også i Norden.

Af lovgivningen fra det 14. og 15. århundrede fremgår det, at det var et problem for godsejerne, at arbejdskraften vandrede fra landet ind til byerne, og gentagne gange krævede kongemagten, at bortløbne fæstebønder skulle vende tilbage til deres fæsteforhold. Det var dog vanskeligt at gennemføre en effektiv kontrol.

Når man blev optaget i borgerskabet, fik man andel i dettes rettigheder og pligter. Hvad de første angår, kunne man påberåbe sig byens ret i tvistigheder og få sager for byens ting, ligesom man kunne drage fordel af byprivilegierne (s. 103 ff.). Forpligtelserne omfattede skat til kongen af den jord, man eventuelt ejede i byen, samt omsætningsafgift af handelen, og dernæst skulle man deltage i de fælles forpligtelser: vedligeholdelse af byens befæstning og betaling af ekstraskatter. Endelig var man naturligvis forpligtet til at overholde byfreden.

Handel med tøj. Illustration i svensk lov-håndskrift.

Borgerne

Byens faste indbyggere var i social henseende meget differentierede.

Handel var det vigtigste erhverv, og købmændene førte det store ord i byens anliggender. De sad på posterne i byens råd, og hos dem foregik kapitaldannelsen. Enkelte kunne svinge sig op til at drive fjernhandel; men kun i de største af Nordens byer nærmede man sig ved middelalderens slutning noget, der i format kunne måle sig med hansestædernes handel.

Forklaringen herpå var ikke sjældent, at hansekøbmænd faktisk var blevet medlemmer af byens borgerskab. Oprindeligt hav-

Ligesom i dag spillede modelunerne en stor rolle i middelalderen og gav skrædderlavet god beskæftigelse. Her ses en gruppe yngre mænd fra det 15. årh. i tidens glatte dragter med de snævre bukser og lange, spidse sko (jf. billedet s. 61). På Christian II's tid havde en ny, folderig mode holdt sit indtog (jf. billedet s. 64).

de det været sædvane, at en fremmed købmand kunne handle som gæst i de nordiske byer; ja, han kunne endog overvinde mod at svare visse afgifter. Fra hanseatisk side var det et princip, at de tyske købmænd og deres repræsentanter ikke måtte søge borgerskab i de byer, de gæstede – i nogle tilfælde med fast bopæl i mange år – loyaliteten skulle gå til hjembyen i Tyskland. I løbet af det 15. århundrede blev det imidlertid en betingelse for at drive handel i de nordiske lande, at fastboende repræsentanter for fremmede købmænd skulle optages i borgerskabet, der på denne måde fik et værdifuldt tilskud af sagkundskab.

Håndværkerne levede dels af at udføre arbejde for byens egen befolkning, dels af at forarbejde værktøj og tekstiler til landbefolkningen. I visse europæiske byer kunne der ligefrem udvikle sig en industri inden for et specielt område, og udøvere af dette fag kunne tilrive sig stor magt. I Norden kunne håndværkermestrene opnå en vis social prestige; men først i reformations-tiden finder man håndværkere i byernes ledelse og da ofte i samarbejde med købmandsaristokratiet.

NORDEN

Som allerede nævnt, havde den middelalderlige by et betydeligt islæt af løser eksistenser, deriblandt tiggere. *Tiggeriet* spillede en ganske betydelig rolle; det var den eneste form for socialforsorg, man kendte, og et vist antal personer havde myndighedernes tilladelse til at tigge.

I nogle byer spillede *gejstligheden* en stor rolle i gadebilledet. I Roskilde fandtes der i middelalderen tretten kirker og adskillige klostre, og selv en enkelt kirkelig institution kunne præge en by. Men selv om gejstligheden havde fast ophold i en by, var medlemmerne ikke tilknyttet byen på nogen måde; de tilhørte den gejstlige stand med dens rettigheder og pligter.

Derimod kunne *adelige* godt søge optagelse i borgerstanden. Intet forbød adelige at drive handel, og under alle omstændigheder var det almindeligt, at de herremænd, som boede i byernes opland, havde huse i byerne. De samarbejdede ofte med byernes ledende kredse og var i stand til at udøve betydelig indflydelse på byernes forhold.

Byernes udseende

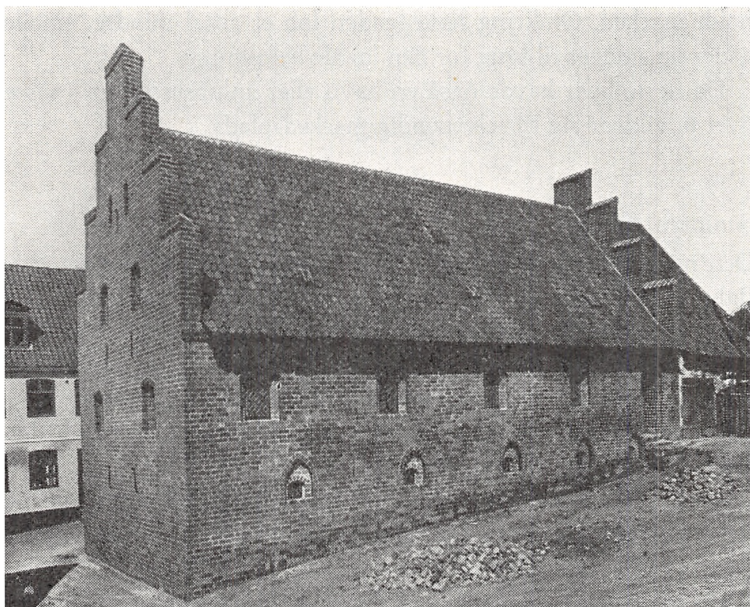
Målt med en europæisk alen bar de nordiske købstæder ofte et landligt præg. Borgerne havde *landbrug* som bierhverv, og byerne var omgivet af den fælles landbrugsjord; ja, ofte lå der gårde i selve byen.

Byens yderste grænse lå altså ved afgrænsningen af dens jordtilliggende; men i praksis havde grænsen for bebyggelsen større betydning. De middelalderlige byer havde normalt en form for befæstning, i almindelighed en vold med palisader og en grav foran. Et sådant anlæg kunne yde et nødtørftigt forsvar mod tilfældige fjender; men i tidens løb sank volden og graven sammen; palisaderne rådne op, og hvem der ville kunne uden besvær komme ud og ind af byen.

Den militære værdi af et sådant anlæg var selvsagt ringe, og derfor sørgede kongemagten for, at de byer, der havde strategisk betydning, også blev udstyret med fæstningsanlæg af rimelig standard.

For byerne selv lå afspærringens betydning ikke så meget i det militære som i det skattemæssige. Ved at regulere færdselen, især den kørende, til bestemte veje og indgange til byen kunne myndighederne lettere kontrollere, hvad der blev bragt ind og ud af byerne og foretage den tilknyttede afgiftsopkrævning.

Husene i de middelalderlige byer var lave og mange steder prægede af landbruget, der spillede en rolle for mange borgere.

Middelalderligt kompagnihus, Næstved. I sådanne bygninger samledes handelskompagniernes medlemmer til forhandling og fest. Kompagnihusene var gerne nogle af de første verdslige stenhuse i byerne. I stil og materialer anvendtes gejstlig byggeskik.

Bebyggelsesgraden var højest som i et moderne rækkehuskvarter; mellem husene var der haver og kålgårde.

Ligesom på landet var den foretrukne byggeskik *bindingsværk*. Flertallet af husene var stråttækte etetageshuse; men særlig fremtrædende borgere kunne opføre købstadshuse i to etager. Kun købstæder med et betydeligt element af tyske købmænd prægedes af højere huse; dette gjaldt således BERGEN og STOCKHOLM.

Skulle en velhavende borger demonstrere sin status på en iøjnefaldende måde, byggede han sig et *stenhus*, dvs. et hus helt af tegl. Det var håndværksmæssigt og økonomisk en krævende opgave, og borgerlige stenhuse var da også en sjældenhed i middelalderen. Anderledes lå det, dersom en institution var byggherre. Gilder og bystyre opførte stenhuse; men det var dog i første række kongemagtens og kirkens byggevirksomhed, som satte sit præg på den middelalderlige by. En fæstning, et kloster eller en domkirke hævede sig højt over borgernes små stråttækte huse og dominerede den omliggende købstad.

Det middelalderlige gadenet går igen i de fleste købstæder den dag i dag, om end nogle steder kun i fragmentarisk form. Herigennem kan en bys oprindelse spores ved et vadested, et næs, en fjord, en vejgaffel eller en gejstlig institution. Den ældste landevej, som byen blev anlagt ved, levede videre i byen som dens hovedgade, ofte i forbindelse med et torv, hvor man

NORDEN

holdt marked. Omkring hovedgaden løb et antal mindre, smalle gader og smøger til brug for den lokale befolkning.

De fleste byer havde også en havn eller anløbsbro, som i visse byer udviklede sig til selvstændig markedsplads.

Sanitære forhold

Den middelalderlige købstad var ikke præget af overdreven renlighed. Indbyggerne gik ganske vist ofte i badstue; men det skete mere for forlystelse end for renlighed. Affald fra husene blev smidt i rendestenen og fjernet ved regnskyl, og nødtørften ordnede man, hvor der var plads dertil. Hvis der fandtes toiletter, havde de afløb til gruber i jorden, hvorfra urenligheden bredte sig til den omliggende jord.

Vandforsyningen fik man fra én eller flere fælles brønde, og da disse blev forurenede fra jorden, hørte colibakterier i drikkevandet til dagens orden.

Urenligheden forøgedes af byernes dyrebestand. Der var mange husdyr, både kreaturer, hunde og katte, og hertil kom en ukontrollabel bestand af mus og rotter, som levede i og af byens affald.

De omstrejfende dyr, især rotterne, fungerede som smittespredere og bevirkede, at så snart en sygdom var startet, var en epidemi også i gang. Således blev *den sorte død* i midten af det 14. århundrede bragt til Europa af den sorte rotte. Det forurenede drikkevand spillede ligeledes en rolle, og denne sammenhæng var man svagt klar over, idet man antog, at ondsindede personer havde forgiftet brøndene. Der foreligger således beretninger om, at jøderne blev forfulgt og anklaget i den an-

Brandscene fra det 16. årh. Beboerne redder sig ud af det brændende hus, medens slukningspersonalet pøser vand på og river det særlig brændbare materiale ned, hvad der nok var den mest effektive metode til begrænsning af ilden.

ledning; de tilstod at have udført forgiftningen for at udrydde kristenheden. NORDEN

Ved siden af epidemierne var ilden den største fare. Købstadshusene var bygget tæt sammen af brandfarlige materialer, og fra næsten alle byer berettes om hel eller delvis ødelæggelse af ildebrand i middelalderen.

Byerne som politisk faktor i Norden

Oprindelig var byernes politiske rolle beskeden. Kongemagten var hovedsagelig interesseret i de penge, byerne indbragte, og da nu konkurrencen fra hansestæderne i lang tid hæmmede de nordiske byers økonomiske udvikling, var byernes muligheder for at opnå indflydelse ad den vej stærkt begrænsede.

Efterhånden ændrede billedet sig dog. Kongemagten ønskede hansestæderne trængt tilbage og var af den grund interesseret i at hjælpe de nordiske byer, og samtidig fik adelens og kirkens voksende betydning kongemagten til at søge støtte blandt borgerne. Denne støtte var imidlertid ikke meget værd, når byerne ikke spillede nogen større rolle, og derfor gik byernes forhold og forholdet til hansestæderne, kirken og adelen op i en højere enhed, der blev udformet som en byvenlig politik fra kongemagtens side.

Den nye kongelige politik kom først og fremmest til orde gennem bestræbelser på at begrænse handelen uden om byerne, og desuden fik personer fra borgerstanden indflydelsesrige poster i den kongelige administration. Da CHRISTIAN II imidlertid ville gennemføre den byvenlige politik til bunds (s. 65), spændte han buen for højt; byernes støtte var ikke tilstrækkelig i opgøret med adel og kirke, og kun de største byer, KØBENHAVN og MALMØ, rådede over militære magtmidler af nogen betydning.

IV. KIRKEN

1. Organisation

Det gejstlige hierarki

NORDEN

De første missionsrejser i Norden fandt sted i årene efter 800 på initiativ af de karolingiske kejsere, der arbejdede på at få indflydelse over de sydiskandinaviske områder. De regnede med, at dette kunne foregå gennem kirkens organisation, og at kirken kunne bringe de nordiske lande ind i den europæiske kulturkreds og gøre nordboerne til mere omgængelige naboer. Først i løbet af det 10. århundrede opnåede kristendommen dog almindelig anerkendelse i de nordiske lande; kongerne gik over til kristendommen og støttede kirken i dens etablering.

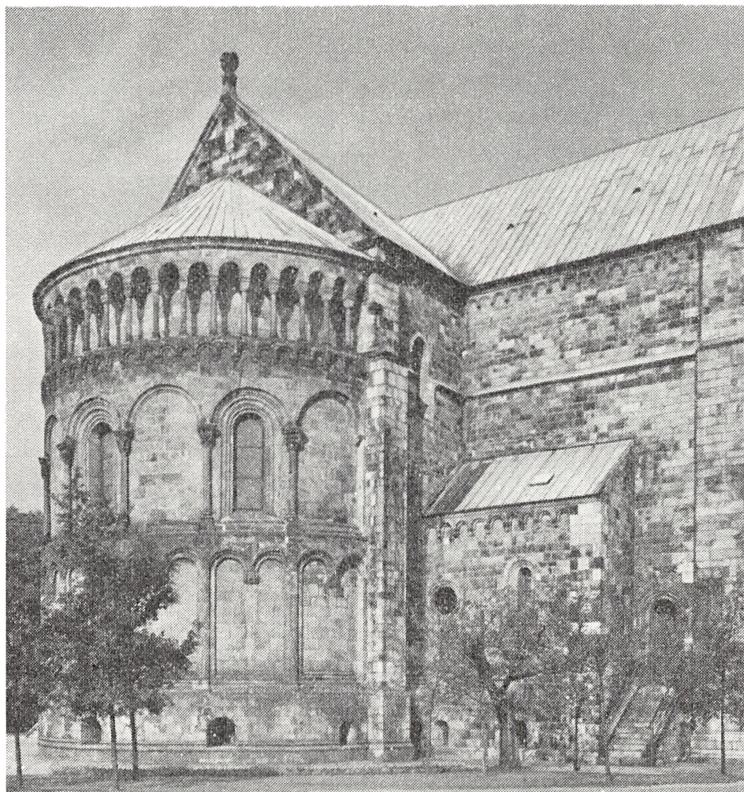
På den tid havde den kristne kirke eksisteret i næsten tusinde år i Europas mere fremskredne lande, og det var en organisatorisk overlegen magt, der nu holdt sit indtog og på kort tid inkorporerede Norden i sin indflydelsessfære. Den katolske kirkes geografiske opdeling og pyramidalske organisation (*hierarkiet*) blev i fuldt færdig stand overført til Skandinavien, og i begyndelsen hørte området under ærkebispem i BREMEN. Ret hurtigt søgte de nordiske lande dog at blive selvstændige kirkeprovinser, og i 1104 anerkendte paven et dansk ærkesæde i LUND, medens Norge og Sverige fulgte efter med ærkesæder i TRONHJEM og UPPSALA i henholdsvis 1150 og 1164.

Kirkens vigtigste embede var bispedømmet. *Biskoppen* havde disciplinær og økonomisk myndighed over alle medlemmer af stiftet, og som magtpersoner talte biskopperne på lige fod med de nordiske landes største herremænd; de blev med tiden fødte medlemmer af rigsrådet og bevarede denne position frem til reformationen. Antallet af biskopper afhang i nogen grad af landenes areal og befolkningstæthed; i Danmark var der 8 bispesæder, i Sverige 7 og i Norge 4.

Under bisperne stod *sognepræsterne*, som varetog gudstjenesten i de enkelte kirkesogne. Disses antal var for Norden som helhed mellem fire og fem tusinde; men de havde ikke alle egen præst (jf. s. 125). Præsterne var kirkens forbindelse til menighederne, og de udførte hovedparten af kirkens arbejde.

Herudover beskæftigede kirken et antal personer med hjælpefunktioner. Bisperne blev assisteret af *provster*, der på deres vegne holdt et antal sogne under opsyn, samt af *kanniker*: præster, som udførte gudstjenesterne i domkirken. Kannikerne var

Korrundingen (apsis) på domkirken i Lund. Denne del af bygningen, som blev opført i det 12. årh. under ledelse af en italiensk arkitekt, er den bedst bevarede del af kirkens oprindelige eksteriør. Muren er med bånd delt i tre vandrette felter, som indeholder buerfriser og et åbent galleri. I Lund, Ribe og Viborg nåede den romanske kirkearkitektur (s. 122) sit højdepunkt i Norden.

organiserede i *domkapitler*, og disse fungerede som valgforstillinger til bispeembederne.

NORDEN

Ved sognekirkerne var der *degne*, *kapellaner* og *gravere*, og alt i alt udgjorde dette hjælpepersonale et langt større antal end biskoper og præster.

Klostre

Uden for det almindelige gejstlige hierarki stod oprindelig klostergejstligheden: *munke* og *nonner*. Disse rekrutteredes i begyndelsen af personer, som havde valgt at afsondre sig fra verden og dens fristelser for i stedet at koncentrere deres tanker om forholdet til religionen.

Her stod klostrene til rådighed, idet deres hovedformål var at frembringe det rette forhold i indvånernes religiøse liv gennem udførelsen af en streng rutine, i hvilken bøn, andagt og praktisk arbejde gik efter et ganske bestemt skema, som var det samme hver dag året rundt. Selve levestandarden var afpasset efter forbillede fra oldkirkens eremitter: man gik i groftvævet

Den hellige Birgitta, som tilhørte det 14. århundredes svenske højadel, var en markant religiøs personlighed. Hun modtog åbenbaringer om såvel gejstlige som verdslige forhold og blev helgenkåret efter sin død. Med pavens tilladelse oprettede hun en særlig nonneorden, birgittinerne, som også vandt indpas i Danmark. Ordensens centrum var klosteret i Vadstena, hvis kirke ses her på billedet.

NORDEN

tøj, sov på hårde underlag og levede afholdende i såvel ernæringsmæssig som seksuel henseende. Det praktiske arbejde i klosterne var ofte koncentreret om sociale behov i samfundet; således opretholdt man hospitaler og gav almisser til tiggerne, og også landbrug indgik i klosterenes virksomhed. Endelig kunne man arbejde med Bibel-studier og afskrivning af ældre håndskrifter.

Med tiden kom forsørgelsesideen til at betyde ganske meget i klosterenes virksomhed. Når velhavende folk nærmede sig alderdommen, kunne de mod en passende gave komme på aftægt i et kloster, og det var også almindeligt, at herremændene placerede deres ugifte døtre i klostre, dels fordi de så var forsørgede, dels fordi de dermed ikke ville gøre indhug i familiegodset i form af medgift eller arv.

De første klostre i Norden blev oprettet i det 11. århundrede, og i løbet af middelalderen nåede det samlede antal op på et par hundrede. Klosterne var fordelt på forskellige ordener, som adskilte sig fra hinanden ved at have varierende bestemmelser for, hvad deres medlemmer måtte lave, og hvilke regler de skulle leve efter. De ældste ordener, *benediktinerne* og *cistercienserne*, lagde vægt på ro og ensomhed samt på landbrugsarbejde, hvorfor deres klostre blev placeret på landet; i modsætning hertil stod de yngre tiggermunkeordener: *franciskanerne* og *dominikanerne*, som bevidst lagde klostrene i byerne, for at ordensmedlemmerne kunne øve indflydelse på bybefolkningens religiøse liv.

Til de her nævnte ordener kom en række andre; men fælles for næsten alle var, at de var organiserede i hierarkier, uafhængigt af bisperne og direkte under paven. Det var en torn i øjet på bisperne, at de ingen indflydelse havde på klostrenes forhold og deres indkomster, og i løbet af middelalderen ændredes dette forhold mange steder, så klostrene kom under opsyn af den stedlige biskop. I det 15. århundrede var det også klostrene, der måtte holde for, da adelen skulle have del i kirkens jord.

2. Gejstlighedens funktioner

Kirkelige handlinger

I den tidlige middelalder var det gejstlighedens væsentligste opgave at missionere blandt folkene i Norden, organisere de kirkelige centre og sogneinddelingen og drage omsorg for, at heden-skabet ikke levede videre i afsides egne.

Derefter bestod gejstlighedens funktion i at varetage gudstjenesten og administrere *sakramenterne*. Disse var dåb, nadver, bod, konfirmation, ægteskab, den sidste olie og præstevielsen. Ægteskabet og præstevielsen var en frivillig sag; derimod kunne det almindelige kristne menneske ikke klare sig uden de øvrige sakramenter, dersom det ville være sikker på livet efter døden.

Det gjaldt om at leve, som Jesus, dvs. kirken, foreskrev; men i praksis var dette umuligt, da der konstant truede fristelser, som man ikke kunne modstå, og derfor havde man sakramenterne til at give den samvittighedsfulde troende en mulighed for i levende live at gøre bod for sine synder og opnå tilgivelse, så regnskabet på dommens dag ikke svulmede for meget op. Var man ikke fuldstændig rensset, når man døde, kunne sjælen gennemgå en renselse i *skærsilden*, inden den kom i paradiset.

Denne sidste renselse kunne den troende befri sig for gennem *aflad*. Denne bestod oprindeligt i en bodsøvelse eller en anden gerning, som var kirken velbehagelig, såsom pilgrimsfærd, deltagelse i korstog eller assistance ved et af kirkens utallige byggeforetagender. Men i det 13. århundrede udvidede den store kirkelige teoretiker THOMAS AF AQUINO afladen til også at gælde skærsilden, idet han fremførte, at kirken fra de mennesker, som gennem et fromt liv eller martyrdøden var blevet ophøjet til helgener, rådede over en kapital af gode gerninger, som den kunne dele ud af til personer, som havde behov for flere gode gerninger, end de selv var i stand til at gøre.

Uddelingen af aflad krævede pavelig tilladelse, og betingelsen

for at modtage den var, ud over angeren, at man gav afkald på en del af sin ejendom, dvs. betalte for afladsbrevet. Det blev hurtigt klart for samtiden, at der lå store penge i afladshandelen, og heraf fulgte dels, at paverne var ret rundhændede med at give tilladelse til at sælge afladsbreve, idet de selv havde del i indkomsterne, dels, at et meget stort antal svindlere og plattenslagere drog rundt i Europa og solgte falske afladsbreve og stak gevinsten i deres egen lomme. Hele afladshandelen fik efterhånden et markskrigerisk præg, der var stærkt medvirkende til at bringe den katolske kirke i vanry og fremme reformationen.

Djævelfremstilling på kalkmaleri fra o. 1475.

En anden væsentlig side af gejstlighedens virksomhed ved siden af sakramenteformidlingen var *prædiken*. I den katolske kirkes prædiken fik tilhørerne fortolket skriften og klargjort deres forhold til Kristus og Gud. De fleste gejstlige var middelmådige eller dårlige prædikanter, som klarede sig med få standardiserede taler.

Prædikevirksomheden tog et vældigt opsving med franciskanerne og dominikanerne, som skulle prædike for byernes befolkning og leve af de almisser, de fik til gengæld. På denne måde gik de de faste præster i bedene og måtte somme tider af den verdslige myndighed beskyttes imod overgreb fra præsterne.

Til præster og tiggermunke kom et stort antal uofficielle prædikanter, som prædikede korstog og fik folk til at yde finansiel støtte; også afladshandlerne prædikede, og endelig drog vandrørende præster rundt over hele Europa og prædikede i byerne. Fra officiel side betragtede man de omvandrende klerke med stor mistænksomhed, da deres prædikener ofte var af et indhold, der faldt uden for kirkens rette lære. Denne prædikevirksomhed og navnlig dens økonomiske aspekter bidrog også sit til at mindske agtelsen for den katolske kirke.

Kætteri og moral

Sakramenterne gav kirken stor magt i hænde til kontrol af menigheden. Denne kontrol var en af bispens vigtigste embedspligter, og den havde oprindeligt taget sigte på at forhindre, at menigheden faldt tilbage til hedensk skik og brug.

Efterhånden som denne fare mistede sin betydning, kom i stedet *kætteriet* til at spille en rolle. At være kætter ville sige, at man forkyndte en lære om kristendommen, som afveg fra den officielle. Kætteriet underminerede den etablerede kirke, og fra det 12. århundrede fór kirken hårdt frem mod retninger, der blev betegnet som kætterske.

I Skandinavien var kætteriet ikke noget problem, før lutheranismen dukkede op; men til gengæld havde kirken besvær med at få gennemført sit krav om den rette kristne moral, specielt respekten for ægteskabets sakramente. I vikingetiden havde man ikke regnet den formelle bekræftelse af ægteskabet for særlig betydningsfuld, og gennem hele middelalderen var det normalt, at personer, der levede sammen, efter et vist åremål fik hævde på at blive anset for at være ægtefolk.

Der blev heller ikke fra befolkningens side set strengt på forbindelser uden for ægteskabet, og under disse forhold havde kirken vanskeligt ved at gennemføre sit krav om almindelig seksuel moral såvel som kravet om, at præsterne skulle leve i *cølibat*.

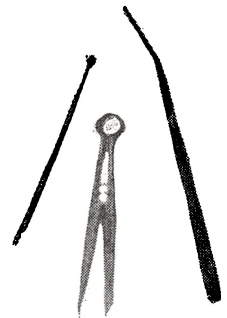
Kirken kunne også anvende sakramenternes magt til værn for sig selv. Det var begrænset, i hvor høj grad gejstligt personale selv var i stand til at beskytte sig, og i tilfælde af overgreb på kirkens gods eller gejstligheden måtte man appellere til den verdslige magt om hjælp. Dersom dette ikke bar frugt, kunne kirken *ekskommunikere* en synder, dvs. udelukke ham fra menigheden (jf. s. 127). Dette magtmiddel blev anvendt, når belæring og formaning ikke virkede, og indebar, at den skyldige blev afskåret fra sakramenterne og dermed hjemfaldt til helvede. Samtidig var det forbudt enhver kristen at omgås vedkommende eller yde ham hjælp.

Social forsorg

Den sociale forsorg var en ikke uvæsentlig side af den middelalderlige kirkes virksomhed. Med udgangspunkt i de hellige skrifter følte kirken en forpligtelse til omsorg for fattige og syge.

Øprindelig havde en bestemt brøkdæl af kirketienden været beregnet på uddeling blandt de fattige; men efterhånden fik det mere tilfældighedens præg. De herremænd, som direkte eller indirekte tiltvang sig herredømmet over kirkens indkomster, havde ikke større forståelse for de fattiges fornødenheder og kirkens sociale forpligtelser.

I mange klostre udøvede man sygepleje, og nogle ordener, f. eks. *johannitterne*, havde det som speciale. De steder, hvor lægekunsten virkelig blev specialiseret (f. eks. i ÆBELHOLT KLOSTER og ØM KLOSTER), var man i stand til at foretage ret indviklede behandlinger, især når det gjaldt kirurgiske indgreb. Der var i vid udstrækning behov for helbredelse af hug- og stiklæsioner, hvilket man gennemførte med held, og også trepaneringer blev

Lægeredskaber fra Æbeltoft Kloster, Sjælland.

foretaget. På det medicinske område eksperimenterede man med helbredende urter og andre behandlinger, og man fik efterhånden et erfaringsmateriale, som gjorde, at behandlingen kunne foretages med en vis systematik.

Som følge af ukendskabet til ernæringslære, virussygdomme og bakterier samt vanskelighederne ved at gennemføre isolation og sterilitet stod man dog magteløs over for visse sygdomme. Pest, tuberkulose og andre smitsomme sygdomme hærgede regelmæssigt, og også ernærings sygdomme forekom, ligesom gigt var meget udbredt. Særlig berygtet var *spedalskheden*, der angreb nerver og hud og efterhånden fik kødet til at rådne op. Spedalskhedspatienter, der var let kendelige på deres sår, knuder og lyse hudfarve, isoleredes uden for byerne, hvor de blev passet af frivilligt personale.

I perioder med epidemi var dødeligheden blandt gejstligheden ret høj, idet præsterne skulle give de døende den sidste olie.

3. Kirken som kulturel faktor

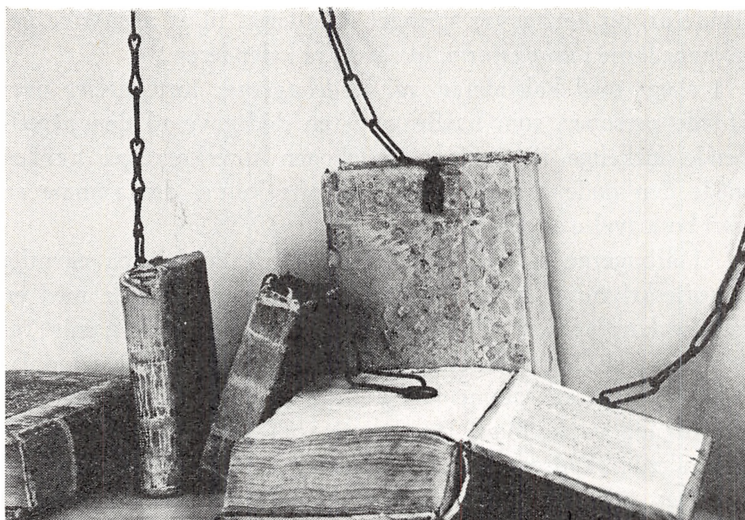
Den teologiske uddannelse

Den katolske kirke byggede sit virke på Bibelens indhold, forskellige koncilbeslutninger, kirkefædrene, dvs. særlig fremtrædende katolske teoretikere, og endelig en række pavelige dekreter.

Ville man gøre karriere inden for kirken, måtte man være fortrolig med dette materiale, og en afgørende forudsætning var, at man kunne læse og skrive latin. Disse færdigheder styrkede også kirkens enhed, idet gejstligheden kunne kommunikere internationalt, og de åbnede ligeledes mulighed for, at gejstlige af én nationalitet kunne modtage embeder blandt andre nationaliteter, idet liturgien overalt var den samme.

Den almindelige præst behøvede ikke at være særlig velbevandret i de hellige skrifter og var det heller ikke altid; han fik sin uddannelse ved en domkirke og lærte her de bønner, der var nødvendige for liturgien, udenad. Menigheden kunne gennemgående slet ikke læse, og for da at imødekomme behovet for oplysning om Bibelens indhold, udsmykkede man kirkerne med motiver derfra eller forarbejdede serier af træsnit med bibelsk indhold.

Beherskelsen af latin var dog ikke tilstrækkelig for at gøre karriere. En akademisk grad var forudsætningen for at blive kannik (s. 114 f.), og bisperne skulle gerne være teologiske doktorer. Herudover stillede administrationen af kirkernes og klostrenes gods krav til de administrative færdigheder.

Bøger i et svensk klosterbibliotek. De middelalderlige bøger var håndskrevne på kostbart pergament og ofte forsynede med fint udførte farvelagte illustrationer. Derfor er det forståeligt, at klostrene tog sikkerhedsforanstaltninger for at bevare deres bogskatte.

Til uddannelse af drenge, der ville slå ind på den gejstlige bane, udvikledes i forbindelse med domkirker og kapitler såkaldte *domskoler*. I disse kunne også personer, som ikke havde påtænkt at blive gejstlige, optages.

Den gejstlige uddannelse bevirkede, at kirken var den gods-ejer, som havde bedst orden i regnskaberne, og dette følte bønderne somme tider hårdt. Målt med en juridisk alen var kirken en retfærdig godsejer; men den ville have sit skålpund kød af de undergivne, hverken mere eller mindre.

Der blev også anvendt gejstligt personale til udfærdigelse af diplomer, skøder, tingsvidner og domme. De gejstlige personer kunne skrive og kendte de korrekte formularer, og selv kongen baserede gennem størstedelen af middelalderen sin administration på et kancelli besat med gejstligt personale. Mod periodens slutning blev de gejstlige afløst af borgerlige i kancellierne, og administrationen fandt nu i højere grad sted på folkesproget, hvorved behovet for latin forsvandt.

Gejstlige historikere

Kalendervæsenet hvilede på kirken. Når almindelige mennesker skulle måle tiden, klarede de sig med årstidernes skiften og solens højde; men kirken havde behov for nøjagtige beregninger til fastsættelse af påsken og de dermed forbundne helligdage, Kristi Himmelfartsdag og pinse.

Efterhånden udviklede de kirkelige kalendere sig til at medtage vigtige begivenheder, som fandt sted i løbet af det pågæl-

NORDEN

dende år, og herfra var springet ikke langt til at nedskrive be-
givenhederne i *årbogsform*, løsrevet fra kalenderen.

I slægt med kalenderen var *dødebøgerne*: fortegnelser over afdøde personer, som havde givet en døds gave til den pågældende kirkelige institution. Dødebogen foreskrev, på hvilken måde den døde skulle mindes, og ofte kunne den rumme en kort beskrivelse af den afdøde.

Af årbøgerne og dødebøgerne udviklede der sig en egentlig historieskrivning. Inden for denne kunne man indlede med en ganske kort verdenshistorie, eventuelt taget fra Det gamle Testamente, så Danmark, Norge eller Sverige kunne blive indplaceret i den store sammenhæng. Enestående i Norden blev det omfattende værk, hvori munken SAXO i slutningen af det 12. århundrede skildrede Danmarks historie fra sagtiden frem til sin egen tidsalder. Dette værk vandt allerede stor udbredelse i middelalderen, ikke mindst i en forkortet udgave, og efter bogtrykkerkunstens opfindelse opnåede det europæisk berømmelse.

I gejstlige institutioner, som rummede resterne af en helgen eller blot en person, som populært blev anset for at være hellig, nedskrev man *helgenbiografier*: beretninger om disse personers liv og særlige kvalifikationer til at være hellige. Disse beretninger omfattede ofte vandrelegender om sygdomshelbredelse og særlige himmelfænomener i forbindelse med den pågældende helgens død og begravelse.

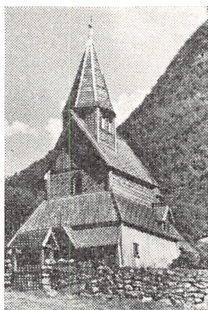
Arkitektur

Kirken bragte europæisk arkitektur og byggeskik til Norden. De første kirker blev dog opført af træ, og stilen var den, hvori man traditionelt byggede i Norden. Af denne stil giver de norske stavkirker et godt indtryk.

På et tidspunkt gik man over til at bygge stenkirker i den såkaldte *romanske stil*. Disse kirker var gennemgående små bygninger med tykke mure, fladt loft og små, rundbuede vinduer, og byggematerialet var de forhåndenværende kampesten. I stiftsbyerne, hvor kontakten med udlandet var større, og hvor der var mere kapital og arbejdskraft for hånden, opførte man store romanske katedraler med hvælvede lofter. Af disse kan enkelte endnu ses, f. eks. i LUND (s. 115) og RIBE.

I midten af det 12. århundrede lærte man i Norden at brænde tegl, og det var herefter det foretrukne byggemateriale. I dette kunne man lettere udsmykke murværket med buefriser, savsnit og søjlestave.

Medens man var ved at få øjnene op for teglstenens egenska-

Norsk stavkirke.

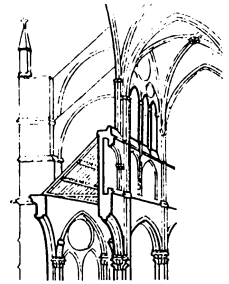
Jysk landsbykirke i romansk stil. Den oprindelige kirke bestod af skib, kor og absis. Senere blev våbenhuset bygget til, og i den gotiske periode forsynede man kirken med et tårn, som senere er nedrevet.

ber, holdt en ny stilart sit indtog i Skandinavien, *den gotiske stil*. Hovedprincippet i denne stil, som var blevet udviklet i Frankrig og Tyskland, var, at man gennem anvendelse af spidsbuer i stedet for rundbuer kunne lade vægten af loft og tagkonstruktion blive optaget af søjlebundter og stræbepiller i bygningens mure. Når murene ikke mere skulle optage trykket fra loft og tag, kunne de gøres tyndere og vinduerne større. Kirkerummet blev gjort højere, og da man samtidig formørkede vinduernes lys gennem anvendelse af glasmalerier, fortabte kirkens konstruktion sig i en himmelstræbende uendelighed.

Så langt gik man ikke på sogneplan; men det var almindeligt, at landsbykirkerne blev ombygget, så flade lofter blev afløst af murede hvælvinger og vinduerne blev gjort større. I købstæderne var ildebrande ikke så sjældne, og på den måde mødte adskillige romanske købstadskirker deres skæbne, medens man andre steder ligefrem rev dem ned og i stedet opførte gotiske kirker.

Også uden for kirken blev der fundet anvendelse for de håndværksmæssige færdigheder, den førte til Norden fra Europa. I fæstninger, rådhus, gildehus og herregårde kan påvirkningen fra gejstlighedens byggeskik spores den dag i dag.

NORDEN

Tværsnit af gotisk kirke. Bemærk de store vinduer og stræbepillerne, der optager trykket fra de øverste hvælvinger.

4. Kirkens økonomiske forhold

Gaver

NORDEN

Oprindelig skulle kirken leve af de gaver, som troende skænkede og medbragte ved deres indtræden i gejstligheden. Disse gaver bestod ofte af fast ejendom, især hvis der var tale om velhavende personer, og overskudet af disse ejendommers drift kom så kirken til gode.

Til forskel fra mennesker var kirken udødelig, og dens gods ville derfor aldrig blive splittet eller på anden måde gennem arv vende tilbage i den almindelige omsætning. Følgen heraf var, at kirkens besiddelser antog et stadig større omfang, og der var ikke gået mange hundrede år, førend bisperne havde en indflydelse og levestandard på højde med de fornemste verdslige stormænd.

Når en kirkelig institution skulle oprettes i Norden, var det første skridt anskaffelsen af den jord, institutionen skulle leve af. Ofte fik kirken denne jord som gave af kongemagten, den lokale herremand eller eventuelt en anden kirkelig institution, som ønskede et gejstligt samlingspunkt på et givet sted. På landet var det almindeligt, at herremændene ydede betydelige beløb – måske endda hele etableringsomkostningen – i forbindelse med en kirkes eller et klosters opførelse. Var der tale om en kirke, fik herremanden ret til at udnævne præsten (*patronatsret*), ligesom han fik del i tiendeindtægterne. Drejede det sig om et kloster, kunne herremanden og hans efterkommere regne med imødekommenhed, dersom man skulle have et familiemedlem forsørget tid efter anden. Det skete også, at kongemagten markerede en særlig lejlighed med store donationer til kirken; dette var således tilfældet, da VALDEMAR DEN STORE i 1170 sluttede forlig med ærkebiskop ESKIL (s. 35).

En særlig side af det kristne gavegiveri vedrørte tiggermunkene. De måtte kun leve af, hvad kærlige mennesker gav; men trods forbud imod besiddelse af fast ejendom steg deres besiddelser støt. På reformationstiden kom de ligefrem i folke-munde for at leve i overflod og destruere store mængder fødevarer, de ikke selv kunne sætte til livs.

I teorien var gaverne til kirken frivillige; men i praksis følte den kristne sig i en tvangssituation. Når man lå for døden og frygtede helvede og håbede på paradys, kunne kirkens tilbud om sjælemesser, bønner og aflad falde på et tørt sted. Det blev normalt at give gaver i testamenter, og i de mere velhavende kredse kunne disse gaver antage et omfang, så testators øvrige arvinger nægtede at udlevere kirkens arvelod. Der blev da også

gennemført regler for, hvor stor en del af et bo kirken kunne modtage som gave. NORDEN

Til de ovenfor nævnte gaver kom, hvad menigheden ydede i forbindelse med gudstjenesten og sakramenterne. Man betalte for bryllup og begravelse, og satserne varierede efter social stand og begravelsens omfang. For sognepræsterne og deres hjælpere spillede disse ydelser en stor rolle, og de så med modvilje tiggermunke og vandrende prædikanter slå sig op som prædikanter og sjælesørgere ved skriftemål.

Kirkegodset som økonomisk grundlag

Med tiden nøjedes kirken ikke med gaver, men anvendte også de gængse metoder inden for det verdslige økonomiske liv, dvs. køb, salg og mageskifte, med det specielle formål at gøre besiddelserne så afrundede som muligt. Ofte ydede kirkelige institutioner lån til betrængte jordejere, som så, når de ikke kunne klare gælden længere, måtte afhænde deres gods til kirken, eventuelt i forbindelse med en aftægtskontrakt.

Kirkegodset betalte driften af kirkerne og opretholdt livet for embedsindehaverne. I praksis var det organiseret på den måde, at bestemte godser lønnede bestemte embeder. Således var der jord til præstegårdene; kannikerne havde gårde under sig; til biskoppernes husholdning hørte bestemte godser osv. Fordelingen var dog langtfra ensartet; giveren kunne begunstige et bestemt embede eller en bestemt institution, og de „fede“ embeder var naturligvis særlig eftertragtede blandt gejstlighedens medlemmer.

I praksis ordnede man dog problemerne på den måde, at den samme mand kunne have flere embeder; herved kunne han opnå en anstændig indkomst. Det benævnedes *pluralisme* og krævede dispensation fra paven; men mod, at denne fik del i indkomsten, lod dispensationen sig dog let fremskaffe. Bl. a. kan det nævnes, at Valdemar den Stores nære ven og rådgiver ABSALON havde Danmarks to bedste kirkelige embeder under sig, ærkesædet i Lund og Roskilde bispedømme.

For den jævne mand viste pluralismens virkning sig ved, at hans sognekirke måtte dele præst med andre kirker, og det var normalt, at visse embeder stod ubesat i lang tid eller blev varetaget af en vikar for den formelle indehaver, som ikke kunne overkomme at passe de embeder, han nød indkomsten af.

Absalon på sølv mønt slået i Roskilde. Absalon havde møntregalet (jf. s. 134) i sit bispedømme, hvilket også gav ham en god indtægt.

Kirketienden

Alene i kraft af godsbesiddelserne var kirken en formidabel magtfaktor; men i tilgift til indkomsten af gods og gaver havde kirken også en regelmæssig indkomst i form af *tienden*, en afgift, menigheden betalte med en tiendedel af sit udbytte fra landbruget.

Tiendebetalingen var formelt begrundet med omtalen i det gamle Testamente, 3. Mosebog 27, 30; men betragtet i den historiske sammenhæng var det en ydelse, frankerrigets karolingiske herskere havde givet kirken af deres undersåtter, fordi de selv havde inddraget store dele af kirkegodset og uddelt det til deres vasaller.

Herefter udgjorde tiendebetalingen et fast punkt på kirkens program, og som sådan kom den til Norden samtidig med kristendommen. Den var absolut ikke populær, og inddrivelsen måtte finde sted med kraftig støtte fra kongemagten. Der var endog egne i Norden, som helt frem til reformationen ikke betalte fuld tiende.

Tiendeindkomsten blev i Danmark delt i tre dele: én til præsten, én til bispens og én til kirkebygningen. I Sverige og Norge var der fire dele, idet også de fattige blev betænkt. Den herremand, som havde betalt opførelsen af en kirke og havde patronatsretten, nød naturligvis også godt af tienden.

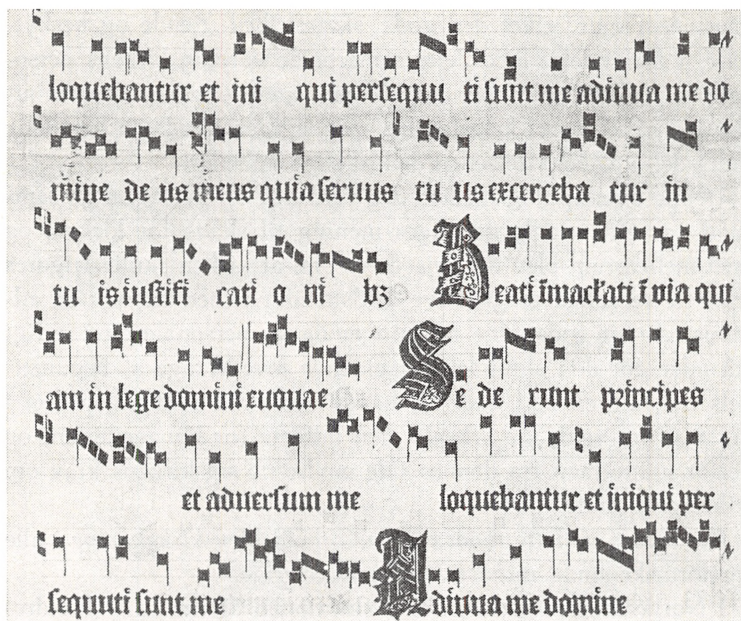
5. Kirkens forhold til samfundet

Kirkens magtmidler

Jesus havde nok sagt til Pilatus, at hans rige ikke var af denne verden; men den kirke, som oprettedes i Jesu navn, blev dog i høj grad blandet ind i den timelige verdens anliggender, og dette gav anledning til mange stridigheder.

Kirken var en væsentlig magtfaktor i samfundet. Den rådede over store økonomiske midler, og i trange tider veg fyrsterne ikke tilbage for med tvang at udnytte disse midler i statens tjeneste. Det var heller ikke kongemagten ligegyldigt, hvilke personer der forvaltede disse midler, og gennem hele middelalderen kæmpede kongemagten for at få indflydelse på besættelsen af de gejstlige embeder, medens kirken kæmpede for at holde kongemagten ude.

Til den økonomiske styrke kom kirkens intellektuelle magt. Gejstligheden kunne læse og skrive, var disciplineret og havde erfaring i administration, og derfor havde kongemagten brug for gejstligheden til forvaltningsopgaver.

I gudstjenesten indgik også den såkaldte gregorianske kirkesang, opkaldt efter pave Gregor den Store (o. 600). Her er gengivet et udsnit af et middelalderligt pergamenthåndskrift med en liturgisk tekst og tilhørende noder.

Ved flere lejligheder veg kirken ikke tilbage for at iværksætte en massiv propaganda fra prædikestolene, hvis den følte, at kongen havde trådt den for nær. Den havde magt over sjælene (s. 117 f.), og i kampen med kongemagten brugte den både den individuelle ekskommunikation (s. 119), *bandlysningen*, og den kollektive, *interdiktet*, ifølge hvilket et nærmere bestemt landområde ikke måtte betjenes kirkeligt.

Endelig var kirken en militær magtfaktor. Bisperne rådede over byer og borge, og med sine pengemidler var kirken i stand til at udruste betydelige styrker. I alle tre nordiske lande var det et væsentligt moment i modsætningsforholdet kirke-stat, at man fra statsmagtens side søgte at indskrænke ærkebispernes væbnede magt.

Kirkens frihed

For alt sit gods, alle sine fæstninger, hele sin formue og hele sit personale hævdede den katolske kirke en række friheder, der ville gøre den til en stat i staten, dersom de blev gennemført.

Kirken havde oprindelig samarbejdet med kongemagten om en række fælles mål, deriblandt afskaffelse af den private retshåndhævelse og styrkelse af den indre fred. Kirken havde været med til at udbygge kongemagten gennem kongedømmet af Guds nåde (s. 132), og kongemagten havde på sin side støttet kirkens

NORDEN

NORDEN

missionsarbejde, givet den gods, skattefrihed, tiende og beskyttelse. I forbindelse med dette samarbejde varetog kirkens personale en række funktioner for kongemagten – inden for administration såvel som i krigsførelse – og kongen havde en betydelig indflydelse på besættelsen af de kirkelige embeder.

Denne overlappning mellem det verdslige og det gejstlige samfund var efter nogle gejstliges mening til skade for kirken, og med mellemrum blev der rejst krav om, at kirken skulle frigøres fra den verdslige magt, have fuldstændig frihed til selv at administrere sit gods, sine fæstninger og sit personale og i øvrigt stå uden for den almindeligt gældende lov. Mange af begunstigelserne, kirken nød godt af, havde den imidlertid netop fået i kraft af det verdslige arbejde, den udførte for kongemagten, og derfor måtte man fra dennes side modsætte sig kirkens krav om frihed af al kraft.

Resultatet af dette modsætningsforhold blev *kirkekampe* i alle tre nordiske lande, mindst voldsomt i Sverige.

NORGE

I Norge blussede striden op i slutningen af det 12. århundrede. Kong SVERRE havde ikke noget godt forhold til ærkebispens, som traditionelt støttede hans modstandere i tronkampen, og da Sverre nu krævede, at ærkebiskoppen skulle skære ned på sit væbnede følge, endte det med, at paven blev blandet ind i sagen og lyste kongen i band. Hertil kom sociale og regionale modsætninger (s. 43).

DANMARK

I Danmark brød striden ud under Valdemar Sejrs efterfølgere (s. 37). Kirken hævdede sin frihed; men kongemagten slog igen og arresterede ikke alene ærkebispens i to tilfælde, men gennemtvang også gudstjenester på trods af interdikt over landet.

I den sidste ende nåede man dog frem til et kompromis. Kirken kunne ikke undvære kongemagten til opretholdelse af ro og orden, og til gengæld for kirkens støtte måtte kongemagten ved kongevalgene give indrømmelser i de kirkelige friheder.

Det betød dog en væsentlig svækkelse af kirken i Norden, at paven i 1309 flyttede fra Rom til AVIGNON. Paverne blev nu ofte mere interesserede i at presse så mange penge ud af kirkeprovinserne som muligt, og hertil behøvede man støtte fra fyrstemagten.

Segl tilhørende ærkebiskop Jens Grand, der som ivrig forkæmper for kirkens friheder blev arresteret af Erik Menved.

NORDEN

Gejstlighedens rekruttering

Formelt kunne enhver træde ind i gejstligheden og gøre karriere – kvinder dog kun som nonner – men i realiteten var individets sociale baggrund af stor betydning.

En stilling som bisp eller kannik gav både magt og god ind-

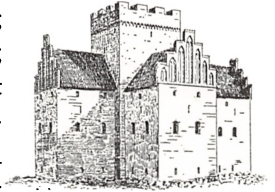
komst, og tidligt stræbte herremændene efter at reservere sådanne stillinger for de sønner, som ikke skulle arve familiens godser; herved undgik man også at få disse splittet op. I unionstiden var det regelen, at de højere kirkelige embeder skulle besættes med personer af adelig afstamning, og hertil kom yderligere, at en række stillinger som forvaltere af kirkegods ikke engang krævede, at indehaverne indtrådte i gejstligheden.

I det sidste århundrede før reformationen blev forbindelsen mellem adelen inden for kirken og adelen i almindelighed stadig mere intim. Bisperne mødtes med deres frænder i rigsrådet, og i levevis var de ikke til at skelne fra de mere velstående blandt herremændene. Kravene til gejstligheden om et liv i afholdenhed og seksuel forsagelse så man bort fra, og med interessen for kirkens åndelige funktion stod det småt til. I stedet deltog de højere prælater med iver i de nordiske rigers almindelige politik.

De almindelige præster rekrutteredes fra den brede befolkning, og i levevis adskilte de sig heller ikke synderligt fra denne. Lige så lidt som deres overordnede respekterede præsterne kravet om *cölibat*, og der blev født mange præstebørn, som gik ind i gejstligheden og fortsatte i fædrenes fodspor.

Endelig var det ikke ualmindeligt, at paven blandede sig i embedsbesættelserne i Norden til fordel for en favorit fra et fjernt udland. Vedkommende kunne ikke sproget og var ofte ikke det ringeste interesseret i at drage nordpå, men lod embedet passe af en vikar, der fik en brøkdel af indkomsten.

I almindelighed accepterede den brede befolkning kirken og dens lære; men den stigende verdsliggørelse, som var åbenbar for enhver i det 15. århundrede, og mangelen på åndeligt indhold banede støt vejen for reformationen i det 16. århundrede.

Rekonstruktionstegning af Roskilde-bispen Peder Jensen Lodehats herregård Gjørlev fra o. 1400.

V. KONGEMAGTEN

1. Den europæiske baggrund

Det germanske kongedømme

EUROPA

Selve ordet konge viser i germansk sprogbrug tilbage til fornem afstamning; dette illustreres i „Rigs vandring“ (s. 85), hvor den yngste og af guderne mest begunstigede blandt jarlens sønner får navnet Kon Ungr (dvs. Kon den Unge).

Nogen formel forrang inden for høvdingeskaren havde kongen ikke blandt germanerne. Ofte var der tale om en høvding med en anelse mere rigdom end de øvrige, og som regel blev han kun valgt til et bestemt forehavende, et krigstog eller en folkevandring. Den person eller familie, som én gang var blevet valgt eller havde stillet et medlem til rådighed, fik imidlertid ofte en særlig prestige („charisma“), og ved senere lejligheder ville man i stammen vælge samme mand eller en anden fra samme familie.

Den formelle placering på lige fod med andre høvdinge bestod også, efter at kongedømmet var blevet en permanent institution. Ved siden af at føre an i krig fik kongen som mere permanent opgave at varetage religiøse funktioner, og han kom over for folket til at stå som garant for, at guderne var velvilligt stemt og ville sørge for en god høst.

Indtil midten af det 10. århundrede var de nordiske lande delt op i mange mindre kongeriger; men tendensen gik imod samling under enekonger (s. 18 ff.), og da kristendommen opnåede anerkendelse i Norden, var enekongedømmet delvis gennemført.

Det kristne kongebegreb

Gennem kristendommen og den udvidede kontakt med det øvrige Europa stiftede Norden bekendtskab med et kongebegreb, som ideologisk og formelt var langt bedre underbygget end det germanske, og dette førte til radikale ændringer af forholdene.

Oprindelsen til den kristne opfattelse af kongedømmet har rødder tilbage i Mesopotamiens og Ægyptens herskeropfattelser, hvor kongen indtog en stilling hævet over almindelige mennesker. Denne opfattelse blev med tiden blandet sammen med græske og romerske ideer og embedsfunktioner, og i det romerske kejserdømme, *principatet*, fik man en udformning af her-

skerens stilling, som øvede stor indflydelse på middelalderens kongebegreb. Herskeren havde på én gang militær, dømmende, lovgivende og udøvende myndighed, og hans person var beskyttet mod voldeligt overgreb.

Med udviklingen og sammenknytningen af romerriget under én hersker førte denne herskeropfattelse til ideen om det universelle kejserdømme, og enheden styrkedes, da der inden for romerriget udviklede sig en religion, som hævdede at have monopol på den rette lære, kristendommen. Religionen og herskeropfattelsen gik op i en højere enhed med kejseren som Guds stedfortræder på jorden, omgivet af en halvvejs guddommelig atmosfære.

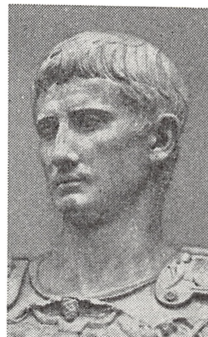
I folkevandringstiden fra det 4. til det 6. århundrede faldt romerriget fra hinanden, og kejserens magt begrænsedes til landene omkring det østlige Middelhav, medens den kristne kirke i Vesteuropa måtte finde sig til rette med folkevandringsfolkene. Paven i Rom fik en svingende, men gennemgående stor indflydelse på de kirkelige og politiske forhold, og dette førte i 800 til genoprettelsen af kejserdømmet i Vesteuropa under den frankiske hersker KARL DEN STORE.

Udformningen af det frankiske konge- og kejserdømme skete i snævert samarbejde med kirken. Herskeren fik til opgave at opretholde fred og orden, modvirke den private retshåndhævelse og fejderne, varetage rigets økonomi og føre kontrol med lokaladministration og domsmagt, og han skulle selv være den øverste dommer og endelig beskytte de grupper i samfundet, som ikke kunne beskytte sig selv, først og fremmest enker, faderløse, pilgrimme, gejstligt personale og fremmede, der kom i fredeligt ærinde, f. eks. for at handle. Hertil kom den militære myndighed og beføjelser afledt af denne, således retten til at kræve bøder af personer, som ikke mødte, når der blev sammenkaldt til krigstogt.

De her nævnte funktioner blev med større og mindre afvigelser normgivende for herskermagten i Vesteuropa, først og fremmest Frankrig, England, Tyskland og Italien, og dernæst i de lande, som efterhånden blev inddraget i den kristne kultursfære.

Da kristendommen slog fast rod i Norden, udbredte den også sin herskeropfattelse, og da denne i flere henseender betød en styrkelse af de nordiske kongers herskerstilling, var der på mange punkter enighed mellem kirke og konge om, at kongemagten skulle styrkes.

EUROPA

Hoved af samtidig statue af principatets indstifter, kejser Augustus (31 f. Kr.–14 e. Kr.). Han lagde grunden til et herskerbegreb, som fik afgørende betydning for middelalderens politiske ideologi.

NORDEN

2. Kongemagtens opbygning i Norden

Kongedømmet i tidlig middelalder

NORDEN

Det traditionelle grundlag for kongemagten i Norden var *kongevalget*. Alle voksne våbenføre mænd havde ret til at vælge den af deres midte til konge, som de syntes var bedst kvalificeret. I praksis holdt man sig dog inden for én familie; den havde i befolkningens øjne fået en særlig „charisma“ (s. 130), som gav den ret til at herske, og den havde i kraft af sin førerstilling samlet så meget gods, at den var vanskelig at komme uden om. Endelig var befolkningen meget traditionsbundet og skiftede ikke dynasti, medmindre der forelå tvingende grunde.

Ved kongevalget blev der indgået en herskerkontrakt. Den var ikke skriftligt nedfældet, som det senere skete i form af valghåndfæstninger; men herskeren var forpligtet til at overholde gældende love og sædvaner og kunne afsættes, dersom det ikke skete. Befolkningen var på sin side forpligtet til lydighed over for kongen og kunne straffes, hvis den ikke efterkom hans lovlige befalinger.

Kongemagtens svaghed var ikke herskerkontrakten med dens indskrænkninger, men den omstændighed, at der ikke var arveret til tronen. Selv om valget skete inden for den samme familie, var der alligevel ofte mere end én prætendent til tronen; således havde SVEND ESTRIDSEN seks sønner, af hvilke de fem efter hinanden blev valgt til konge, men ikke efter førstefødselsprincippet, og en medvirkende årsag til, at Svend Estridsens sønnesøn MAGNUS NIELSEN slog KNUD LAVARD ihjel, var, at der var fare for, at han ville blive valgt til NIELS' efterfølger på tronen, idet han nød større folkeyndest (s. 34). I Norge var det et problem, at der fremtrådte personer, som hævdede, at de ud fra deres afstamning havde større krav på tronen end den siddende konge (jf. s. 42). I Sverige var der i en periode to dynastier, som var lige stærke, og de skiftedes til at have kongemagten (s. 44).

For den enkelte konge var det nærliggende at sikre kongemagten netop i hans egen gren af familien eller for hans eget dynasti; dette kunne dels ske gennem opbygning af et stort godskompleks, dels gennem en alliance med kirken. Efter at kristendommen var blevet almindeligt anerkendt i Norden, kunne kirken styrke en konge og hans efterkommere ved at overbevise befolkningen om, at netop denne linie havde Guds bevågenhed fremfor eventuelle andre linier af kongefamilien. Det ydre tegn på denne fortrinsstilling var, at kongen blev salvet; dermed var han konge af Guds nåde og følte sig nu kun an-

Kongefremstilling på kalkmaleri fra o. 1350. Her er der tale om en jagtscene; men oftere - ikke mindst på gravmæler - afbildedes kongen i krigsmæssig udrustning.

svarlig over for Gud med hensyn til, hvordan han regerede; det vil sige, at herskerkontrakten var sat ud af kraft.

NORDEN

I praksis kom det dog ikke så vidt i middelalderen. Alene i Norge opnåede kongemagten arvelighed i løbet af det 13. århundrede; derimod vedblev der at bestå kongevalg i Danmark og Sverige, idet dog befolkningens valgret her blev koncentreret på færre og mægtigere hænder, hos herremændene og den højere gejstlighed; disse stænder søgte af al magt og med et vist held at begrænse kongens magt.

I den tidlige middelalder var kongemagtens mest iøjnefaldende funktion den militære myndighed. Vikingetogene var ganske vist ebbet ud; men Skandinavien blev nu plaget af angreb fra venderne (s. 34 f.), og da denne fare var blevet bekæmpet, kom for Danmarks vedkommende forholdet til Tyskland i forgrunden, medens Sverige ekspanderede i Finland.

Jævnside med kongemagtens militære funktion skete der, bl. a. under indtryk af den kristne stats- og kongeopfattelse, en indenrigspolitisk udbygning af kongemagten i Norden. Det blev anerkendt, at kongen havde ansvaret for opretholdelse af ro og orden, og at han måtte have væbnet magt til at sørge for dette, og samtidig blev hans økonomiske ressourcer kraftigt øget.

Kongemagtens økonomiske grundlag

I kraft af sin udødelighed havde kirken vel en godsmasse af samme størrelsesorden som kongen; men denne var i hvert fald sit lands største enkelte godsejer.

Krongodset faldt i to dele: *kongelevet* var knyttet til selve kongeembedet og fulgte ubeskåret med dette, medens *patrimo-niet* var kongefamiliens slægtsgods og altså skulle deles ved døds-fald og lignende. En ikke uvæsentlig del af krongodset var jord, der var blevet givet som bod til kongen af personer, som havde gjort sig skyldige i lovovertrædelser.

Et andet kongeligt aktiv var *regalerne*: kongens rettigheder over, hvad man fandt i undergrunden, således metaller, strandingsgods på kysterne og udbytte fra havet i form af fiskeri. Det var også et regale at slå mønt, og dette kunne give indehaveren, dvs. kongen eller den, han overdrog regalet, en god indkomst, idet man inden for et rige skulle anvende den mønt, landsherren fastsatte. Fortjenesten kom, når gamle mønter skulle ombyttes til nye, ved hvilken lejlighed der skulle betales en afgift, og udskiftningen skete efter landsherrens forgodtbefindende.

Endelig var der *skatterne*. Befolkningen havde visse pligter over for kongen: han og hans følge skulle transporteres og indkvarteres, og man skulle på hans bud møde til leding. Disse pligter blev med tiden omdannet til faste skatter, og kunne de ikke dække kongemagtens behov, kunne der efter overenskomst mellem kongen og folket udskrives en ekstraskat. Med fæstevæsenets voksende udbredelse mindskedes kongens ordinære skatteindtægter (s. 29 f.), og på længere sigt måtte han da basere sin indkomst dels på krongodset og regalerne, dels på afgifterne af byernes handel.

Udbyttet af kongemagtens indkomster afhang af den effektivitet, hvormed de blev indkrævet. Opkrævningen påhvilede i første række lokaladministrationen, og inden for denne blev også en del af indkomsten anvendt; der skulle nemlig opretholdes besætninger på de kongelige fæstninger, og de ernæredes og aflønnedes direkte med de skatter, der kom ind.

Under VALDEMAR SEJR blev der i Danmark gjort et storstilet forsøg på at foretage en landsdækkende registrering af kronens indkomster i form af „*Kong Valdemars Jordebog*“. Efterfølgerne var dog ikke i stand til at udnytte denne registrering, og et lavpunkt i den kongelige økonomi blev nået under ERIK MENVED og KRISTOFFER II i begyndelsen af det 14. århundrede, da så godt som alle kronens indkomster var pantsat til fremmede lejetropsførere, der havde fået overdraget de kongelige len som sikkerhed for lån til kongemagten.

Brumbū cū attin s̄.	Thorngh cū hallæbu r	¶ Hec ptinet in scania ad kunūglef.
Boftubors cū attin s̄.	bræimæf q datū ē p and	Vedano. Holbu cū attin s̄
Skipbu cū hornfwich.	wohsagh Kareb æc cū.	¶ sygthælore cū æteril uill fæl de
Lumlas dūm. hækæstath cū att s̄.	attin s̄, Haraldstath cū att s̄.	almūning. Væ cū attin s̄. Ønællef cū att s̄.
Rochastænløre. hæddyns cū		Raflund cū att s̄

Administrationen

Med udviklingen af kongemagtens kompetence fulgte kravet om en udbygning af lokal- og centraladministrationen.

NORDEN

Oprindelig havde *hirdens* medlemmer gået kongen til hånde, og i den tidlige middelalder skete der en decentralisering af hirden ved, at dens medlemmer blev flyttet ud på krongodset som forvaltere deraf. Efterhånden blev rigerne delt op i bestemte forvaltningsmæssige områder, *lenene*, og disses bestyrere, *lensmændene*, udgjorde det vigtigste led i lokaladministrationen. De havde lenets fæstninger og militære styrker under sig og skulle forvalte lenets indkomster, somme tider på meget fordelagtige vilkår. I betragtning heraf gjaldt det for lensmændene om at have lenene så længe som muligt, og for at opnå dette udnyttede de kongemagtens svækkede økonomi: mod at beholde lenene på fordelagtige vilkår lånte de ofte betydelige summer til kongen, hvis magt derved blev stærkt svækket.

Kongen havde også behov for en centraladministration, og der udviklede sig da et antal faste stillinger, *rigsembederne*. *Marsken* varetog administrationen af ledingen, medens *drosten* tog sig af retsvæsenet, *kammermesteren* af regnskaberne og *kansleren* af korrespondance og udstedelse af diplomer. Indehaverne af disse embeder kom fra herremandsstanden bortset fra kansleren, der som regel var biskop. Efterhånden blev rigsembedsmændene tilbøjelige til at identificere deres embedspligter med standsfællernes interesser, og derfor undlod kongemagten efterhånden at besætte embederne, som forsvandt i løbet af det 14. århundrede.

3. Feudalismen

Det europæiske feudalsystem

EUROPA

Feudalismen (lenssystemet) opstod i sin middelalderlige udformning i frankerriget i det 8. århundrede. Det var et administrativt system, der i en tid med naturaløkonomi gav kongemagten mulighed for dels at opretholde en stor militærmagt, dels at administrere store landområder uden brug af rede penge.

Kongen gav en række personer, *kronvasallerne*, landområder i forlening med ret til at nyde de kongelige indkomster og udøve de kongelige rettigheder. Til gengæld herfor skulle kronvasallerne stille større eller mindre militærstyrker til kongens rådighed, møde til rådslagning, når de blev indkaldt, gøre kongen visse tjenester og i øvrigt opretholde ro og orden. Kronvasallerne kunne på deres side gentage processen og forlene ud af det len, de havde modtaget af kongen, og på denne måde blev frankerriget delt op i et net af små lensområder, der forvaltedes på kongens vegne uden udgift for ham. Til befæstelse af lensforholdet aflagde *vasallen* troskabsed til *lensherren*, dvs. den person, som gav ham lenet, og forholdet var herefter livsvarigt, medmindre en af parterne overtrådte de fastsatte vilkår.

Miniaturefremstilling af forlening. Vasallen modtager knælende symbolet på lenet, en fane, og lover til gengæld lensherren troskab.

På deres højeste udviklingstrin var de feudale stater bygget op som en pyramide, der havde herskeren i toppen og gennem et system af kronvasaller, undervasaller osv. nåede ned til undersåtterne: fæstebønderne, som udgjorde feudalsamfundets nederste trin.

Det blev hurtigt klart, at feudalsystemet havde en række ulemper for kongemagten. For det første var kongen afhængig af kronvasallerne, både når han skulle anvende sin militærmagt, og når han skulle i forbindelse med undersåtterne. Dernæst havde vasallerne store muligheder for at undgå at opfylde deres forpligtelser, og i flere stater lykkedes det de største vasaller at opnå så stor magt, at de blev suveræne herskere; et eksempel herpå var Tyskland.

Feudalisme i Norden

NORDEN

I et vist omfang kom feudalismen også til Norden; men det er et omtvistet spørgsmål, om den fik større betydning. Meget tyder på, at det mere var enkeltelementer og ceremoniel i feudalismen, der vandt indpas, end selve feudalismen som administrativt system.

I en periode måtte de danske konger anerkende den tyske kejser som lensherre; men kejseren var ikke i stand til at sætte

magt bag formaliteterne. Herremændene stod i troskabsforhold til kongen, og det hændte, at de opsagde dette troskabsforhold, dersom de mente at have rimelig grund til det. I det hele taget var herremændene tilbøjelige til at anskue deres forhold til kongen i de kontraktbaner, der var gældende ved forleningsproceduren. Endelig skal det nævnes, at en del feudale ceremonier vandt indpas under ridderglade konger som ERIK MENVED og ERIK AF POMMERN.

Mest udpræget kom feudalismen frem i *fyrstelenene*: de len, som yngre medlemmer af kongehuset blev forsørget med, og som de skulle forvalte på kongens vegne. Herpå var SØNDERJYLLAND det mest betydningsfulde eksempel.

I perioder af det 14. århundrede blev Danmark og Sverige delt op i *pantelen*, og på overfladen var der her tale om feudale administrationsapparater. Den lethed, hvormed disse strukturer blev fejret bort af kongemagten (s. 39 og 47), indicerer dog, at det kun var overfladefænomener.

Medens feudalismen i en række vesteuropæiske stater udgjorde administrationsstrukturen i adskillige hundrede år, blev den ligesom klemmt ud i Norden. På det tidspunkt, hvor de nordiske lande kom i nærmere kontakt med Europa, prægedes dette af den begyndende stænderstat, hvor feudalismen var på retur, og ved at udelade det feudale stadium indhentede Norden den øvrige verden i udviklingsmæssig henseende.

4. Kongemagten i middelalderens sidste århundreder

Det stærke kongedømme

Det nordiske kongedømme stod i flere henseender i zenith ved begyndelsen af det 13. århundrede. De dynastiske svagheder var til dels afviklede, og der var ingen eller kun få indre stridigheder. Forholdet til kirken var godt, og herremændene var endnu ikke begyndt at opponere imod kongemagten for derved at varetage deres standsinteresser. Samtidig havde kongemagten fået nye magtmidler gennem udnyttelsen af *den kongelige domstol* som øverste retsinstant og gennem begrebet *majestætsforbrydelse*; blev man dømt herfor, var man med gods, ære og liv overladt til kongens forgodtbefindende, og skrupeløse konger var ikke sene til derigennem at forøge krongodset.

Den kongelige administration var så effektiv, som tiden tillod, og kongen havde stor indflydelse på lovgivningen, der var ved at glide de folkelige forsamlinger af hænde.

Kun økonomien lykkedes det ikke at få under kontrol. Selv

I årtierne omkring 1300 gik det kongelige danske møntvæsen helt i opløsning, idet »sølvmønterne« nu næsten var af rent kobber. Efter drabet på Erik Glipping oprettede de fredløse et falskmøntnerværksted på Hjelm, hvor deres leder, Marsk Stig, havde sin fæstning. Fra dette værksted stammer de afbildede kobberstykker og -plader samt færdigklippede møntblanketter, som kun mangler et stempel.

NORDEN

under de stærkeste konger forekom *møntforringelse*, og krigene blev stadig mere kostbare at føre. I den sidste ende måtte kongemagten ofte give de privilegerede stænder indrømmelser for at få ekstraskatter halet i land.

Kongemagtens svækkelse

Til økonomien kom andre faktorer, der medvirkede til at mindske kongemagten. Dynastierne blev svækket; de privilegerede stænder gik i opposition, og endelig kunne kongen – hvad der var særlig betydningsfuldt – til en vis grad undværes.

I det 14. og 15. århundrede var staten ikke længere personificeret i kongen, og i en række situationer viste det sig, at herremændene og kirken i formynderregeringer og rigsråd udmærket kunne styre et rige. Dette var således tilfældet under den svenske konge MAGNUS SMEKS mindreårighed (s. 45), under VALDEMAR ATTERDAGS udenlandsrejse 1367–70, ved MARGRETHES overtagelse af regeringsmagten og mest slående i 1436, da ERIK AF POMMERN nedlagde regeringen i den forventning, at de tre nordiske landes rigsråd ville blive tvunget til at kalde ham tilbage igen. De indkaldte i stedet hans nevø KRISTOFFER AF BAYERN, som var villig til at give dem vidtgående indrømmelser (s. 61).

Kongemagten i middelalderens slutfase

Kampen med de privilegerede stænder og rigsrådets eksistens havde nok svækket kongemagten, men ikke berøvet den mulighederne for at føre en selvstændig politik eller styrke sin magt, hvad de første Oldenborgere viste (s. 61 ff.). Gennem den ekspanderende administration og samarbejdet med den fremvoksende borgerstand fik kongemagten manøvre muligheder over for rigsrådet, og dette var i øvrigt ikke sjældent splittet i stridende fraktioner, som kunne spilles ud mod hinanden.

Ved middelalderens slutning begyndte *de folkelige forsamlinger* at dukke op i en ny form. Det forekom, at man ved afgørelsen af særlige spørgsmål indkaldte repræsentanter for stænderne til høring og eventuelt også til vedtagelse af forholdsregler, og undertiden var det kongemagten, der tog initiativet og søgte at anvende stænderforsamlingen over for rigsrådet, således CHRISTIAN I i 1468 (s. 63). Ved middelalderens slutning havde stænderforsamlingerne dog ikke opnået nogen magtposition.

Statsoverhoveder

DANMARK

Gorm den Gamle død .. o. 940
Harald Blåtand .... o. 940–86
Svend Tveskæg 986–1014
Harald 1014–18
Knud den Store 1018–35
Hardeknud 1035–42
Magnus den Gode .. 1042–47
Svend Estridsen 1047–74
Harald Hen 1074–80
Knud den Hellige ... 1080–86
Oluf Hunger 1086–95
Erik Ejegod 1095–1103
Niels 1104–34
Erik Emune 1134–37
Erik Lam 1137–46
trekongetiden (Svend
Grathe, Knud, Valde-
mar) 1146–57
Valdemar den Store .. 1157–82
Knud VI 1182–1202
Valdemar Sejv 1202–41
Erik Plovpenning ... 1241–50
Abel 1250–52
Kristoffer I 1252–59
Erik Glipping 1259–86
Erik Menved 1286–1319
Kristoffer II 1320–26
og 1330–32
Valdemar III 1326–30
kongeløse 1332–40
Valdemar Atterdag .. 1340–75
Oluf 1375–87
Margrethe 1387–96
(1375–1412)
Erik af Pommern . 1396–1439
Kristoffer af Bayern . 1440–48
Christian I 1448–81
Hans 1481–1513
Christian II 1513–23

NORGE

Harald Hårfager .. død o. 945
Erik Blodøkse ..... o. 945–47
Håkon den Gode .. o. 947–60
Harald Gråfell .... o. 960–70
Harald Blåtand .... o. 970–85
Håkon Jarl ..... o. 985–95
Olav Tryggvason o. 995–1000
Erik og Sven Håkons-
sønner ..... o. 1000–16
Olav den Hellige ... 1016–28
Knud den Store 1028–35
Magnus den Gode .. 1035–47
Harald Hårderåde ... 1047–66
Olav Kyrre 1066–93
Magnus Barfod ... 1093–1103
Olav 1103–15
Øystein 1103–22
Sigurd Jorsalfar 1103–30
Magnus den Blinde .. 1130–35
Harald Gille 1130–36
Inge Krogryg 1137–61
Sigurd Munn 1137–61
Håkon Hærdebred .. 1161–62
Magnus Erlingsson .. 1163–84
Sverre 1184–1202
Håkon Sverresson .. 1202–04
kongsemnekampe ... 1204–17
Håkon Håkonsson .. 1217–63
Magnus Lagabøter .. 1263–80
Erik Præstehader ... 1280–99
Håkon V 1299–1319
Magnus Eriksson
(Smek) 1319–43
(formyndestyre 1319–32)
Håkon VI 1343–80
Oluf 1380–87
(Margrethe ..... 1380–1412)
Erik af Pommern . 1389–1440
Kristoffer af Bayern . 1442–48

Christian I 1450–81
Hans 1481–1513
Christian II 1513–24

SVERIGE

Olov Skötkonung o. 994–1022
Anund Jakob .... o. 1022–50
Emund Gamle ... o. 1050–60
Stenkil ..... o. 1060–66
Halsten og Inge den
  ældre ..... o. 1080–1110
Filip og Inge den
  yngre ..... o. 1110–22
Ragnvald Knaphöv-
  de ..... død o. 1030
Sverker den ældre . o. 1130–56
Erik den Hellige .. o. 1156–60
Karl Sverkersson ... 1160–67
Knut Eriksson 1167–96
Sverker den yngre
  Karlsson 1196–1202
Erik Knutsson 1208–16
Johan Sverkersson .. 1216–22
Erik Eriksson 1222–29
  og 1234–50
Knut Långe 1229–34
(Birger Jarl ..... 1250–66)
Valdemar Birgersson 1250–75

Magnus Ladulås 1275–90
Birger Magnusson 1290–1318
(formynderstyre 1290–98)
Magnus Eriksson
  (Smek) 1319–63
(formynderstyre 1319–32)
Erik Magnusson 1357–59
Albrekt af Mecklen-
  burg 1363–89
(Margrethe ..... 1389–1412)
Erik af Pommern . 1396–1439
Karl Knutsson (rigs-
  forst.) 1436–40
Kristoffer af Bayern . 1440–48
Karl Knutsson 1448–57,
  1464–65 og 1467–70
Christian I 1457–64
Sten Sture den ældre
  (rigsforst.) 1470–97
  og 1501–03
Hans 1497–1501
Svante Sture (rigs-
  forst.) 1504–12
Sten Sture den yngre
  (rigsforst.) 1512–20
Christian II 1520–21
Gustav Vasa (rigs-
  forst.) 1521–23

Supplerende læsning

OVERSIGT SVÆRKER

Danmark: Erik Arup: Danmarks historie I–II (1926–32); Schultz' Danmarkshistorie I–II (1941); Politikens Danmarks historie 1–5 (1962–63); Sønderjyllands historie I–II (1930–39).

Norge: Andreas Holmsen: Norges historie I (1949); Vårt folks historie 1–4 (1961–64); Andreas Holmsen og Jarl Simensen: Norske historikere i udvalg I–IV (1967–70).

Sverige: Ingvar Andersson: Sveriges historia (1964); Sten Carlsson & Jerker Rosén: Svensk historia I (1964); Den svenska historien I–II (1966).

Finland: E. Jutikkala: Finlands historia (1965).

TIL TEMAERNE

Nordisk Kultur 1–30 (1936–50).

Kulturhistorisk leksikon for nordisk middelalder I–XVIII (1956–74).

Poul Johs. Jørgensen: Dansk Retshistorie (1965).

Den danske Kirkes Historie I–III (1950–65).

Det danske syn på forbindelsen mellem hansestæderne og Norden (Det nordiske historikermøde i Århus 7.–9. august 1957).

Den nordiske adel i senmiddelalderen. Struktur, funktioner og internordiske relationer (Rapporter til det nordiske historikermøde i København 1971, 9–12 august).

Register

ved Dorith Madsen

- Abel 36, 45 f.
Abel-slægten 26, 40
Absalon 48, 125
adelen 51, 57, 66 ff., 129. Se
  endvidere herremandsstanden
adelsborge 96 f.
adelskab 94, 99
Adolf, hertug af Sønderjylland
  60 ff.
aflad 117 f.
afladshandel 118
agre 73, 75
Akershus 88 f.
Albrekt af Mecklenburg 26 f.,
  45, 47
amfibiekrigsførelse 88
Ansgar 18
araberne 17 f.
arbejdskraft 28, 32 f., 41, 56 f.,
  59, 82 f., 108
arden 11, 13
Arkona, erobringen af 48
arvedelinger 21
arvekongedømmet 21, 24, 43,
  124, 133
Augustus 131
Avignon, pavestolen i 49, 52,
  128
- bandlysning 127
befolkningstal 28, 74
befæstede byer 101, 110
beklædning 79
benediktinerne 116
Berg, Claus 64
Bergen 31, 58 f., 102 f., 111
Bille-slægten 99
Birger Jarl 24, 44, 46
Birgitte, Den hellige 116
birgittinerne 116
- Birka 17 f., 30, 100 f.
birkeret 93, 104
bisper 34, 114 f., 117 f., 120,
  127 ff.
Blekinge 19, 46
Bo Jonsson Grip 45, 47
bondeoprør 60 f., 96
borgerkrige 34 f., 41 ff.
borgerret i købstæderne 107 ff.
borgerstanden 51, 59, 64,
  106 ff., 139
borgleje 89
borgmestre 59, 106
Brattahlid 50
Bremen, ærkebispens i 18, 114
bronze 12
bronzevalderen 12 f.
Brunkebjerg, slaget ved 62
burgundiske hertuger 53
bydannelse 17 f., 100 ff.
byer: se købstæder
byfogeder 106
byggeteknik 12, 78, 110 f., 122 f.
„byluft gør fri“ 108
bymarken 72, 75 f.
byråd 58 ff., 106
bystyre 58 f., 103 ff.
bystævnet 77
bytinget 105 f.
Byzans 17 f.
bønderne 16, 28 ff., 42 f., 56,
  72 ff.
Børglum, bispen i 65
- centraladministration 22, 35 f.,
  44, 51, 135
„charisma“ 130, 132
Christian I 55 f., 61 ff., 68, 139
Christian II 56, 64 ff., 68, 70,
  94, 113

cistercienserne 116
 Cæsar 14
 cølibatet 119, 129

 daglejere 28, 32, 56
 Dalarne 66
 danegæld 87
 danehof 37, 90
 degne 115
 dominikanerne 116, 118
 domkapitler 115
 domskoler 121
 domstol, kongelige 27, 137
 Dorothea 61 f., 64
 drosten 135
 dyreornamentik 14 f.
 Dyveke 65
 dødebøger 122

 ekskommunikation 119, 127
 Elben 18, 48
 Elisabeth 65, 70
 Engelbrekt Engelbrektsson 66
 Engelbrektsfejden 1434 55, 61,
 66
 England 16 ff., 20, 31, 33, 58,
 69 f., 131
 England, erobringen af, 1013 20
 England, erobringstogtet til, 1066
 41
 Erik Glipping 37 f., 46, 138
 Erik den Hellige 24, 44
 Erik Menved 38, 46, 49, 92, 128,
 134, 137
 Erik Plovpenning 36, 46, 107
 Erik af Pommern 44 f., 47 f.,
 54 f., 60 f., 66, 69, 91, 94, 99,
 107, 137 f.
 Erik-ætten 24, 44
 Eskil, ærkebiskop 35, 124
 Estland 48
 Eufemia 46 f.

 Falsterbo 102
 feudalisme 21 f., 90, 136 f.
 Finland 50, 69, 133
 Finske Bugt 69
 fiskeri 11, 31, 58, 102 f., 134

 Flensborg 60
 flint 11 f.
 flodkulturer 10
 fogeder 22, 66
 folkevandringer, de store 13 f.
 Folkungerne 24, 44 f.
 formynderstyre 26, 138
 franciskanerne 116, 118
 frankerriget 18, 136
 Frankrig 16 ff., 30, 52 f., 70,
 123, 131
 Frederik I 64 ff.
 fyrstelen 137
 fæstelovgivning 56, 83
 fæstevæsen 28 f., 32, 40, 42,
 56 f., 59, 80, 82 f., 94 f., 134,
 136

 Gallien 14
 gejstligheden 114 ff.
 gejstligheden, administrativ
 anvendelse 121
 gejstligheden, funktioner 117 ff.
 gejstligheden, rekruttering 128
 gejstligheden, uddannelse 120 f.
 gejstligheden, verdslige funk-
 tioner 121, 129
 Gerhard af Rendsborg (den
 kullede greve) 38 f.
 Gerhard, hertug af Sønderjylland
 40 f., 60
 gilder 105, 107, 111
 Gjorslev 129
 Glimmingehus 96
 Gokstad-skibet 87
 Gorm den Gamle 19
 gotisk stil 123
 Gotland 31 f., 46 f., 49, 61
 gottorpske hertugdømme 64
 Gottorp Slot 64
 gravere 115
 gravskik 12
 Gregor den Store 127
 grænselen 34, 36
 Grønland 17, 31, 50
 guld 12
 Gustav Trolle 56, 65
 Gustav Vasa 60 f.

Habsburgerne 53, 65 f., 70
 Hald 97
 Halland 19, 46
 Halmstad, håndfæstningen i 63
 Hamburg 31, 36
 handel 12 ff., 16 ff., 30 ff., 58 f.,
 69 f., 93 f., 100 ff.
 handelsafgifter 134
 handelskompagnier 105
 handelsmonopoler 31
 handelspolitik 58 f., 65
 handelsvarer 12 ff., 16, 31
 handelsveje 16 ff., 28, 30 ff.
 Hans, kong 55 f., 63 ff., 68
 Hans Laxmand 61
 Hanseforbundet 30 f.
 hansestæderne 30 ff., 39, 43 f.,
 49, 57 f., 60 f., 64, 66, 69 f.,
 102 f., 108 f., 113
 hansestæderne, fredsslutningen
 med i 1370 49
 Harald Blåtand 19 f.
 Harald Hårderåde 41
 Harald Hårfager 18 f.
 havne 86 f.
 Hedeby 17 f., 30 f., 100
 helgenbiografier 122
 helgenkult 101
 helleristninger 13
 Henneke Tygesen 106
 Henning Podebusk 94
 Henrik Løve af Sachsen 48
 herredsting 16, 81
 herremandsstanden 22, 25 ff.,
 36 ff., 44 f., 51 ff., 65 ff., 73 f.,
 83 ff., 129, 135 ff.
 herremandsstanden, militær be-
 tydning 86 ff.
 herremandsstanden, opdragelse
 97 f.
 herremandsstanden, oprindelse
 22, 28
 herremandsstanden, økonomiske
 grundlag for 94 ff.
 Herrested 103
 herskerkontrakt 132 f.
 hertugdømmerne: se Holsten og
 Sønderjylland
 hirden 41, 85, 90, 135
 historieskrivning 122
 Hjelm, falskmøntnerværkstedet
 på 138
 hjulploven 14, 73, 75
 Hohenstaufferne 26
 Holland: se Nederlandene
 Holsten 49, 62
 holstenske grever 38 ff., 49
 hovedgårdsdrift 56 f.
 hoveri 40, 73, 80, 83
 Hus, Jan 52
 husdyrhold 11, 78, 112
 husmænd 28, 32, 82
 Hvide-slægten 35
 høvdinge 28, 84 ff., 130
 Håkon V 43, 46
 Håkon VI 43 f., 46 f.
 Håkon Håkonsson 24, 43, 50
 håndfæstning, Christian I's 61
 håndfæstning, Christian II's 65
 håndfæstning, Erik Glippings
 37 f., 90 f.
 håndfæstning, Hans' 55
 håndfæstning, Kristoffer II's 38
 håndfæstning, Kristoffer af
 Bayerns 55, 61
 håndfæstning, Valdemar III's 38
 håndfæstninger 27, 38, 40, 45,
 94
 håndværk(ere) 28, 60, 65, 106 ff.
 immunitet 37, 42, 93
 indenrigsforhold, Danmark 33 ff.,
 60 ff.
 indenrigsforhold, Norge 41 ff.,
 67 f.
 indenrigsforhold, Sverige 44 f.,
 66 f.
 indfæstning 80
 Indien 10
 indsiddere 82
 interdikt 127 f.
 Island 17, 31, 50
 istiden 10 f.
 Italien 35, 131
 Ivan III 69

Java-mennesket 10
 Jelling-sten, store 19
 Jens Grand 128
 jern 13
 jernalderen 13 ff.
 Johan af Plön 38 f., 46
 johannitterne 119
 jurisdiktion 92 f.
 jættestuer 12

 kalendervæsen 121
 kalkmalerier 57, 74 ff., 79 ff.,
 93, 118
 Kalmar, Erik af Pommerns
 kroning i 44, 47 f.
 Kalmar-mødet 1397 45
 Kalmar Slot 52
 Kalmarunionen 45, 51 ff., 66 ff.
 kammermesteren 135
 kancelliet 22, 121
 kanniker 114 f., 120, 128
 kanonisering 101
 kansleren 135
 kapellaner 115
 karakker 69
 Karl V 65, 70
 Karl Knutsson 55, 62, 66, 68
 Karl den Store 18
 kejserdømmet 18, 130 f.
 kelterne 13
 kimbrenne 14
 Kina 10
 kirkearkitektur 122 f.
 kirkebyggeri 34
 kirkegods 29 f., 53, 57, 83, 95,
 121
 kirkekamp 21, 26, 37, 42 f., 128
 kirken 15, 17, 20, 22, 24 ff.,
 34 f., 37 f., 41 f., 44, 49, 51 ff.,
 61, 68, 85, 114 ff., 131
 kirken, kulturel betydning
 120 ff.
 kirken, militær betydning 127
 kirken, mission 15, 18, 114
 kirken, organisation 22, 34, 44,
 114 f., 124 ff.
 kirken, politisk betydning
 126 ff., 132
 kirken, verdsliggørelse af 52 f.
 kirken, økonomiske forhold
 124 ff.
 kirkeret 34, 41
 kirkesang, gregorianske 127
 kirkesogne 114 f.
 klostergods 61, 116 f.
 klostre 110, 115 ff., 124
 Knud VI 35 f.
 Knud den Hellige 24, 33 f., 87
 Knud Lavard 34 f., 48, 132
 Knud den Store 20
 kobber 10
 koggen 31, 69
 kolonisering 15 ff., 87
 koncilbevægelsen 53
 kongeborge 88 f., 134
 kongelev 134
 kongemagten 21 f., 24 ff., 33 ff.,
 51 ff., 67, 85, 127, 130 ff.
 kongemagten, økonomiske grund-
 lag 133 f.
 kongens retterting: se domstol,
 kongelige
 kongesalving 24
 kongevalg 24 ff., 51, 85, 94,
 132 f.
 „Kong Valdemars Jordebog“ 36,
 134 f.
 kornavl 11, 57, 76, 78
 Kristoffer I 36
 Kristoffer II 38 f., 49, 92, 134
 Kristoffer af Bayern 55, 61 f.,
 68, 105, 138
 krongods 22, 29 f., 34, 40, 54,
 83, 95 f., 134 f.
 kronvasaller 136
 kvægavl 10, 16, 32, 57, 76, 83,
 95
 kætteri 118 f.
 København 59, 61, 101, 113
 Københavns stadsret af 1443 105
 købmænd: se handel
 købstadsprivilegier 103 f., 108
 købstæderne 58, 73, 100 ff.
 købstæderne, befæstninger i 110
 købstæderne, beliggenhed 102 f.
 købstæderne, gadenet 111 f.

- købstæderne, politiske betydning 113
- købstæderne, sanitære forhold 112 f.
- købstæderne, styre 105 ff.
- købstæderne, økonomiske grundlag for 100 ff.
- Køge, skomagerlavet i 107
- landbrug 10 ff., 16, 28 ff., 56 f., 72 ff., 94 f.
- landbrug, dyrkningsmetoder 11 f., 75 ff.
- landbrugserhvervenes indførelse 11 f.
- landhusholdningsøkonomi 78 ff.
- landgilde 32, 80, 95
- landsbyer 14, 16, 28, 74 ff.
- landsbyfællesskabet 72 f., 75 ff.
- landsbykirker 123
- landsbyvedtægter 74, 77
- landsbyvæbnerne 73, 96
- landskabsinddelingen 21
- landskabslove 21, 36
- landsting 16, 24, 27, 82
- latin 120 f.
- lav 60, 107
- leding 28, 33, 82, 134 f.
- ledingsordninger 86 ff.
- ledingsskat 82, 87 f., 92
- lejetropper 27, 38, 49, 89 f.
- len 135
- lensherrer 136
- lenshøjhed, tyske kejsers over Danmark 34 f., 48, 136 f.
- lensmænd 22, 34, 135
- lensvæsenet 21 f., 36, 90.
- Se endvidere feudalisme
- lertøj 11
- Limfjorden 58
- Lofot-fiskeriet 103
- lovgivning: se retsvæsen
- Lund, domkirken i 115, 122
- Lund, ærkebispesædet i 34, 114, 125
- lurerne 12
- Luther 52 f.
- Lübeck 31
- Lübeck, Maria-kirken i 54
- Lüneburg-saltet 31
- lægekunst 119 f.
- Magnus den Gode 19 f.
- Magnus Nielsen 34, 132
- Magnus Smek 26, 43, 45 ff., 91, 138
- majestætsforbrydelse 137
- Malmø 59, 113
- Margrethe 27, 40 f., 44 f., 47 ff., 54, 60, 68 f., 91, 94, 97, 138
- Marius 14
- markedsret 103 f.
- marsken 135
- Mecklenburg 49
- mejeribrug 31 f., 57
- Mesopotamien 10, 130
- metaller 10, 12, 66, 134
- militærteknik 25, 38, 49, 57, 88 ff.
- militærvæsen 24, 86 ff., 92.
- Se endvidere leding
- minedrift 31
- Mogens Gøye 65
- Moskva 69 f.
- muldfjælen 76
- mønter 18, 36, 43, 60, 65 f., 125, 134, 138
- møntregale 125, 134
- nationalhelgener 24, 34, 41
- Nederlandene 58, 70
- Nederlandene, Christian II's eksil i 66
- Nidaros (Trondhjem), Olav den Helliges kult i 101
- Niels, kong 34, 48, 132
- Niels Ebbesen 39
- nomadedrift 16
- nordatlantiske øer 17, 31, 41, 50
- Notke, Bernt 55
- Nyborg, danehoffet i 90
- Nyborg Slot 37
- Nærorienten 10
- Næsholm 39
- Næstved, kompagnihuset i 111

Odense 101 f., 106
 Odense, Albani kirke i 34
 Odense, Knud den Helliges kult i 101
 Odense, Skt. Knuds Kirke i 64
 Olav den Hellige 18, 24, 41 ff.
 Olav Skötkonung 19
 Olav Tryggvason 19
 oldenborgerne 55 f.
 oldermanden 77, 106
 Oluf 40 f., 44, 47, 54
 opland 102 f.
 ornum 73
 Oslo 89
 Oslo-fjorden 18, 43
 overdrevet 73

pantelen 21, 27, 38 f., 49, 134, 137
 patrimoniet 134
 patronatsret 124, 126
 paven 34 f., 37, 53, 68, 114, 117 f., 128 f., 131
 Peder Jensen Lodehat 129
 Peking-mennesket 10
 pluralisme 125
 Pommern 48
 Po-sletten 14
 principatet 130 f.
 privilegier, hansestædernes 39
 privilegier, herremandsstandens 29, 36, 38, 92 ff.
 privilegier, kirkens 29, 37 f., 42, 127 f.
 privilegier, købstædernes 103 ff.
 provster 114
 prædikantvirksomhed 118

regaler 134
 retsvæsen 21, 27, 33 f., 36
 Rhinen 14
 Ribe, domkirken i 122
 riddervæsenet 98
 rigsembederne 41, 51, 68, 90, 135
 rigsforsamlinger 90 f.
 rigsrådene 27, 40, 51 f., 55, 61, 63, 91, 94, 138 f.

rigsrådet, Danmark 62 f., 65, 70
 rigsrådet, Norge 43 f.
 rigsrådet, Sverige 45, 66
 rigssamlinger 18 f.
 „Rigs vandring“ 85, 130
 Ringsted, Skt. Bengts kirke i 35
 romansk stil 122 f.
 romerne 14
 romerretten 34
 Roskilde 101, 110
 Roskilde, bispen i 125, 129
 Roskilde-bogen 29
 Roskilde Domkirke, Margrethes sarkofag i 40
 runerne 16
 runesten 85
 Rusland 17, 32, 50, 69 f.
 Rügen 48
 Røddinge, Eriksgildet i 107

sakramenterne 117 ff., 125
 Skt. Knudsgilderne 107
 Saxo 122
 segebergske hertugdømme 64
 selvejerbønder 81 ff.
 selvforsyningsøkonomi 78 ff.
 senmiddelalderlige krise 32 f., 41, 56 ff., 74 f., 83, 95, 99
 Sigbrit Willoms 65
 Skagen, ruten nord om 58
 Skanør 102, 104
 skatter 24 ff., 33, 36, 38 ff., 52, 63, 80, 83, 92, 108, 134
 skjoldmærker 98 f.
 Skjoldnæsholm 97
 Skotland 50
 skovbrug 76 f.
 skovrydning 11 f.
 skriftkultur 10, 15 f.
 skærsilden 117
 Skåne 19, 46, 102
 Skåne-markedet 31, 49, 58
 Skånske Lov 91
 skånske slotte, hanseaternes pant i 49
 Slagelse, købstadsprivilegiebrevet af 1348 104

- Slesvig, byen 18
 Slesvig, hertugdømmet: se Sønderjylland
 Slesvig-Holsten 64
 slægtsforhold 16
 Småland 72
 social forsyng 110, 119 f.
 social struktur 16, 22, 27 ff., 59 f., 84 ff.
 sognepræster 114, 129
 solvogneren fra Trundholm Mose 12
 sorte død 27, 33, 44, 52, 112
 spedalskhed 120
 spiralornamentik 12
 statsdannelser 15, 17, 21
 stavkirker 122
 stendysser 12
 Sten Sture den yngre 56, 65
 Sten Sture den ældre 55, 63
 Stevns herred 29
 stiftsinddeling 34, 41
 Stig, marsk 46, 138
 Stockholm 32, 58 f., 67, 101 f., 111
 stockholmske blodbad 56, 65, 67
 stuf 73
 Sture-slægten 66
 stænderforsamlinger 139
 stændermøde, danske i 1468 63
 Svantevit 48
 Svend Estridsen 20, 33 f., 132
 Svend Tveskæg 20
 Sverker 44
 Sverker-ætten 24, 44
 Sverre 25, 42 f., 128
 Sverre-ætten 43
 Søborg Slot 37, 88
 Sønderjylland 17 f., 26, 34, 36 f., 40 f., 48 f., 52, 54, 60 ff., 64, 137
 teglstensbyggeri 111, 122 f.
 Thomas af Aquino 117
 Thott-slægten 62 f.
 tiende 24, 28, 34, 80, 119, 124, 126
 tiggeri 110
 tiggermunke 116, 124 f.
 tingsvidner 106
 toften 72, 75
 torp-byer 74
 tovangsbrug 76
 trevangsbrug 72 f., 76
 Trondhjem, ærkesædet i 114
 tronkampe 24, 34 f., 42, 44 f.
 trælle 16, 28, 82, 85
 Trøndelagen 43
 tyske kejser 18, 26, 34 f., 37
 tyske ridderorden i Estland 48
 Tyskland 17 f., 30 ff., 49, 53, 57, 60, 68, 70, 89, 104, 109, 123, 131, 133, 136
 udenrigspolitik, Norden indbyrdes 45 ff., 51 ff.
 udenrigspolitik, Danmark 48 f., 69 f.
 udenrigspolitik, Norge, 50, 69
 udenrigspolitik, Sverige 50, 69
 unionsaftalen af 1436 61
 unionskongedømmet 53 ff., 60, 63 ff.
 unionspolitik 51 ff., 60 ff.
 universelle kejserdømme 18, 131
 Uppsala, ærkesædet i 114
 Vadstena, birgittinerklosteret i 116
 Valdemar III 38
 Valdemar Atterdag 27, 32, 39 f., 44 ff., 69, 91 f., 94 f., 138
 Valdemar Sejv 25 f., 36 f., 48 f., 134
 Valdemar den Store 24, 35, 48, 124 f.
 Valdemar den Stores grav, blypladen i 35
 valghåndfæstninger 51, 63
 valgkongedømmet 24, 35
 vange 72 f., 75 f.
 vasaller 22, 136
 venderne 34 f., 48, 133
 Viborg, bispen i 65
 vikingetog 15 ff., 20, 41, 87, 133
 Visby 31 f., 46 f., 49, 58, 102

Vordingborg 88

Væ 103

væbneradelen 57, 98. Se end-
videre landsbyvæbnerne

værnepligt: se leding

våbenskjolde 98 f.

yngre stenalder 11 f.

Æbelholt Kloster 119

Ægypten 10, 130

ældre stenalder 11 f.

ærkebiskopper 22, 24

Øm Kloster 119

Øresund 31, 49, 58

Øresund, sildefiskeriet i 31, 58,
102

Øresund, slaget i, 1427 54

Øresundstolden 60

Østersøen 60, 69

Østersøkysten, danske ekspan-
sion langs 36, 48

årbøger 122

åse 73, 75

1 De nordiske lande bliver til Tiden før 1523

v/ Leif Szomlajski

2 Fra reformation til folkestyre 1523-1849

v/ Sv. Cedergreen Bech

3 Industrialisering og folkestyre 1849-1939

v/ Vagn Dybdahl

4 De nordiske velfærdsstater efter 1939

v/ Harald Westergaard Andersen